

4 KINDERRECHTEN

De rechtspositie van kinderen in juridische procedures

*Stephanie Rap, Katrien Klep, Yannick van den Brink, Mariëlle Bruning & Ton Liefwaard**

4.1 INLEIDING

Jeugdrecht en kinderrechten zijn relatief jonge rechtsgebieden, die recentelijk grote ontwikkelingen hebben doorgemaakt (Kilkelly & Liefwaard, 2019b). Op het gebied van het jeugdrecht zijn in Nederland grote veranderingen in gang gezet, bijvoorbeeld door de decentralisatie van de jeugdhulp naar de gemeenten onder de nieuwe Jeugdwet (Friele et al., 2018). Hier ligt een breed veld voor empirisch-juridisch onderzoek open, waar wetgeving en beleid op (gemeentelijk) niveau geëvalueerd moeten worden en waar nieuwe procedures en interventies getoetst moeten worden. Tegelijkertijd veranderen opvattingen over kinderen en jongeren in de samenleving voortdurend. Een belangrijk uitgangspunt van het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind (IVRK, uit 1989) is dat kinderen zelfstandige dragers van rechten zijn. Daardoor krijgt de (zelfstandige) rechtspositie van kinderen in nationale juridische procedures steeds meer aandacht (Liefwaard, 2016; Liefwaard & Kilkelly, 2018; Liefwaard, 2019). Met de ratificatie van het VN-Kinderrechtenverdrag en de toenemende aandacht voor participatie door kinderen en jongeren, zowel vanuit maatschappelijke organisaties als vanuit de overheid en de rechtspraktijk, komen kinderen als rechtssubjecten steeds sterker op de voorgrond. Met name participatie van kinderen en jongeren in allerlei contexten en procedures (kinder- en jongerenraden op scholen en in wijken, inspraak op gemeentelijk beleid, het horen van kinderen en jongeren in juridische procedures) neemt een grote vlucht. Empirisch-juridisch onderzoek kan een belangrijke bijdrage leveren aan onze kennis over hoe het horen van kinderen en jongeren in de praktijk uitpakt, wat de (neven)effecten daarvan zijn en wat kwalitatief goed horen en participeren inhoudt (Rap, 2013). Dit is van groot belang voor de rechtspraktijk en professionals; zij zien zich gesteld voor een zich gestaag ontwikkelende praktijk. Bovendien ligt het, in het licht van het IVRK en het recht om gehoord te worden dat daarin is vastgelegd, voor de hand dat onderzoekers steeds vaker geïnteresseerd zijn in de ervaringen van kin-

* De auteurs danken Alec Popescu en Nina van Capelleveen voor hun assistentie bij de totstandkoming van deze bijdrage.

deren met wetgeving, beleid en regels. Dit vraagt om nauwgezet gebruik van onderzoeksmethodes en ethische reflectie, zeker waar het kinderen in een kwetsbare situatie betreft.

In de afgelopen jaren is veel onderzoek gedaan naar jeugdrecht en kinderrechten, vanuit verschillende disciplines (Vandenhole, 2015b; Quennerstedt, 2013). Juist waar het kinderen en jongeren betreft is kennis uit andere disciplines dan de juridische van groot belang, bijvoorbeeld uit de pedagogiek, de psychologie en de neurowetenschappen. Bovendien maken kinderen onderdeel uit van een groter geheel (gezin, familie, gemeenschap, buurt, school, kerk, sportclub), waardoor ook kennis uit de sociologie en antropologie behulpzaam kan zijn bij het begrijpen van de positie van bepaalde (groepen) kinderen en van kinderen als bijzondere groep in de samenleving. Dit interdisciplinaire onderzoek levert een groeiend corpus van kennis op over kinderrechten als normatief concept en over kinderrechten en jeugdrecht in de praktijk (zie par. 4.2). Deze bijdrage voorziet in een overzicht van 25 jaar (1993-2018) empirisch-juridisch onderzoek naar de rechtspositie van kinderen¹ in verschillende juridische procedures in Nederland. Wij beschouwen empirisch-juridisch onderzoek als studies met zowel een normatieve als een empirische component, gebaseerd op helder verantwoorde methoden (zie bijv. Van Boom, Desmet & Mascini, 2018). Empirisch-juridisch onderzoek bevraagt het recht vanuit de empirie en bevraagt de empirie vanuit het recht, door middel van kritische reflectie op de mogelijke normatieve implicaties. Het doel van deze bijdrage is om antwoord te geven op de vraag waarom empirisch-juridisch onderzoek van fundamenteel belang is in het onderzoek naar de rechtspositie van kinderen in juridische procedures, en waar toekomstig onderzoek zich in dit verband op zou kunnen richten.

Hierbij worden drie specifieke rechtsgebieden belicht, namelijk het jeugdstrafrecht, het civiele jeugdrecht en het vreemdelingenrecht. Deze drie rechtsgebieden omvatten een aanzienlijk deel van het jeugdrecht in Nederland, en op deze terreinen is in toenemende mate aandacht gekomen voor het onderzoeken van de empirische werkelijkheid.² De selectie van onderzoeken over Nederland bestaat uit wetenschappelijke publicaties (in de Nederlandse of Engelse taal geschreven), onderzoeksrapporten (van de overheid, onder-

1 In deze bijdrage worden de termen kind, jongere, jeugdige en minderjarige als synoniemen gebruikt. In par. 4.3 worden ook enkele onderzoeken aangehaald die betrekking hebben op de toepassing van het jeugdstrafrecht ten aanzien van 'jongvolwassenen', waarmee wordt bedoeld op personen in de leeftijd van 18 tot 23 jaar ten tijde van het delict.

2 Vanwege de beperkte omvang van deze bijdrage was het niet mogelijk om binnen het civiele jeugdrecht/familieright alle procedures waarbij kinderen betrokken zijn, mee te nemen en is gekozen voor de procedures die voor kinderen en hun rechtspositie met name relevant zijn (zie verder par. 4.4).

zoeksbureaus en universitaire instellingen) en grijze literatuur, waarin verslag wordt gedaan van empirisch-juridisch onderzoek.³

In het hiernavolgende wordt eerst een algemene beschouwing gegeven op de rechtspositie van kinderen in Nederland vanuit een kinderrechtelijk perspectief (par. 4.2). Vervolgens wordt de rechtspositie van kinderen in de drie verschillende rechtsgebieden – het jeugdstrafrecht (par. 4.3), het civiele jeugdrecht (par. 4.4) en het vreemdelingenrecht (par. 4.5) – bezien vanuit empirisch-juridisch onderzoek dat de afgelopen 25 jaar is uitgevoerd op dit terrein. Deze bijdrage sluit af met een reflectie op de manier waarop empirisch-juridisch onderzoek is uitgevoerd in de besproken literatuur, en wat hiervan geleerd kan worden voor toekomstig onderzoek (par. 4.6).

4.2 ALGEMENE BESCHOUWING OP DE RECHTSPOSITIE VAN KINDEREN

4.2.1 *Invloed van kinderrechten in Nederland*

De rechtspositie van kinderen in Nederland, en empirisch-juridisch onderzoek daaromtrent, is de afgelopen tijd in toenemende mate beïnvloed door internationale kinderrechten. In april 1995 ratificeerde Nederland het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind, waarmee dit specifiek op kinderen gerichte mensenrechtenverdrag van de Verenigde Naties (VN) van directe betekenis werd voor de (rechts)positie van kinderen in het Nederlandse recht. In november 2019 stond de internationale gemeenschap stil bij de 30e ‘verjaardag’ van het IVRK. In een relatief korte periode heeft het verdrag een aanzienlijke invloed gehad, met name op wetgeving, beleid en rechtspraak (Arts, 2014; Kilkelly & Liefaard, 2019a, 2019b). Ook in Nederland is die invloed merkbaar en aantoonbaar.

Een belangrijk uitgangspunt van het IVRK is dat kinderen erkend moeten worden als dragers van rechten. Dit betekent dat een kind niet langer enkel afhankelijk is van de bijzondere zorg en bijstand van derden: volwassenen in het algemeen en ouders/verzorgers, hulpverleners, juridische bijstandsverleners in het bijzonder. In de kern heeft ieder kind het recht om te worden benaderd als een rechtssubject, met fundamentele rechten en vrijheden (zoals recht op privacy en vrijheid van godsdienst; resp. art. 17 en 14 IVRK), naast bijzondere rechten die passen bij de ontwikkeling van kinderen, zoals het recht op onderwijs, spel en bescherming tegen alle vormen van geweld (resp. art. 28, 29, 31 en 19

³ In deze bijdrage zal in beperkte mate naar deze ‘grijze literatuur’ verwezen worden, namelijk voor zover verslag gedaan wordt van empirisch onderzoek en uit het onderzoeksrapport blijkt dat een wetenschappelijke benadering in methode en verslaglegging is gekozen.

IVRK). Ieder kind heeft ook het recht een actieve rol te spelen in besluitvorming die hem of haar raakt (art. 12 IVRK).

Op grond van de Nederlandse Grondwet (Gw) maakt het IVRK deel uit van de Nederlandse rechtsorde (art. 93 en 94 Gw) en geniet zelfs voorrang boven Nederlandse wetgeving. Met de komst van het IVRK heeft de rechtspositie van kinderen in nationale juridische procedures steeds meer aandacht gekregen. Dit is versterkt door het feit dat kinderrechten doorwerken via de rechtspraak van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (Kilkelly, 2014; zie ook Liefwaard & Van den Brink, 2014) en aanvullende regelgeving over de rechtspositie van kinderen in (specifieke) juridische procedures vanuit zowel de Raad van Europa, rondom het thema ‘child-friendly justice’ (Liefwaard & Kilkelly, 2018) als de Europese Unie, met name rondom de rechtspositie van jeugdige verdachten (Rap & Zlotnik, 2018; zie bijv. ook Van Kempen & Uit Beijerse, 2016). Vanuit de VN is de laatste tijd ook meer aandacht gekomen voor het thema ‘access to justice for children’ (toegang tot het recht voor kinderen; Liefwaard, 2019).

4.2.2 *Definitie van het kind en rechtspositie van het kind – kindvriendelijke rechtspraak*

Onder het IVRK is een kind gedefinieerd als iedere persoon onder de 18 jaar (art. 1 IVRK), wat aansluit bij de definitie van minderjarigheid in Nederland (art. 1:233 Burgerlijk Wetboek (BW)), en betekent dat in beginsel dat alle kinderen bescherming genieten onder het IVRK. In de context van het personen- en familierecht, jeugdbescherming en vreemdelingenrecht wordt doorgaans aangesloten bij de definitie van minderjarigheid, wat in de praktijk tot knelpunten kan leiden bij kinderen die volwassen worden en tussen wal en schip raken (zie bijv. Bruning, Liefwaard, Limbeek & Bahlmann, 2016). In het kader van jeugdhulp (vrijwillige jeugdhulp kan doorlopen tot 23 jaar, en gesloten jeugdhulp kent een bescheiden overgangsregeling) en het jeugdstrafrecht geldt meer flexibiliteit ten aanzien van de grens tussen minderjarigheid en meerderjarigheid, hetgeen in zekere mate steun lijkt te vinden in internationaal recht (zie bijv. Schmidt, Rap & Liefwaard, 2020).

De rechtspositie van het kind in het Nederlands recht laat, in zijn algemeenheid, een enigszins diffuus beeld zien (Jansen, 2016; Bruning, Smeets, Bolscher, Peper & De Boer, 2020). Zo zijn minderjarigen in het civiele recht in beginsel procesonbekwaam en hebben zij geen zelfstandige formele toegang tot het recht. Wel hebben zij een hoorrecht vanaf de leeftijd van 12 jaar en een informele rechtsingang (d.i. kinderen onder de 12 kunnen een rechter informeel benaderen, bijv. door middel van een brief opgesteld met hulp van een kinder- en jongerenrechtswinkel). In het bestuursrecht hebben minderjarigen wel een

eigen rechtsingang, en in het jeugdstrafrecht wordt procesbekwaamheid verondersteld vanaf het moment dat kinderen strafrechtelijk aansprakelijk kunnen worden gesteld (lees: vanaf 12 jaar; art. 77a Wetboek van Strafrecht (Sr)). Met name de categorische uitsluiting van minderjarigen van procesbekwaamheid in het civiele recht roept vragen op in het licht van het IVRK, hetgeen aanleiding is geweest voor de Staatscommissie Herijking Ouderschap om aan te sturen op een nadere beschouwing van de formele rechtspositie van kinderen in het civiele recht (Staatscommissie Herijking Ouderschap, 2016). In het verlengde hiervan heeft het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie en Veiligheid een onderzoek uitgezet naar de rechtspositie van minderjarigen in het civiele recht (zie Bruning et al., 2020).

Tot slot kan worden vermeld dat rechters in Nederland in toenemende mate lijken te experimenteren met het formuleren van beschikkingen in kindvriendelijke taal. Hiermee wordt beoogd de juridische besluitvorming toegankelijker te maken voor kinderen. Dit is een bescheiden maar interessante ontwikkeling, die aansluit bij de internationale en met name Europese aandacht voor ‘child-friendly justice’, dat een basis vindt in internationale kinderrechten en als doel heeft om de rechtspositie van kinderen te versterken door middel van concrete verbeteringen van nationale rechtssystemen (Liefwaard & Rap, 2018; Lieber, 2018).

4.2.3 *Onderzoek naar kinderrechten in Nederland*

In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op empirisch-juridisch onderzoek gericht op de rechtspositie van kinderen op specifieke terreinen. Meer in zijn algemeenheid heeft empirisch onderzoek rondom kinderrechten zich gericht op de doorwerking van het IVRK in de Nederlandse rechtspraak en op het monitoren van de implementatie van kinderrechten in verschillende voor kinderen relevante domeinen, dit laatste onder aanvoering van de Kinderombudsman.⁴

Doorwerking IVRK in Nederlandse rechtspraak

Ruitenbergh was de eerste die – in 2002 – een onderzoek publiceerde naar het gebruik van het IVRK in de Nederlandse rechtspraak. Later volgden een studie van Van Emmerik (2005) en een drietal studies vanuit de Universiteit van Amsterdam (De Graaf, Limbeek, Bahadur & Van der Meij, 2013; De Graaf, Polhuijs, Bahadur, Van der Meij & Schäperkötter, 2015; vgl. Pulles, 2014; Forder, 2013). Het is interessant te zien dat het IVRK in toenemende

4 Verder heeft de huidige Kinderombudsman (-vrouw), sinds zijn (haar) start in 2016 actief werk gemaakt van het betrekken van jongeren bij het bepalen van haar beleidsagenda (zie o.a. www.dekinderombudsman.nl).

mate een rol lijkt te spelen in de Nederlandse rechtspraak (Limbeek & Bruning, 2015). Tegelijkertijd is het beeld niet eenduidig. Er bestaan grote verschillen in de manier waarop rechters omgaan met het IVRK. Zo is er geen eenduidigheid over de vraag in hoeverre bepalingen (en welke) rechtstreeks doorwerken in de Nederlandse rechtsorde, en de mate waarin het IVRK wordt gehanteerd is sterk afhankelijk van het betreffende rechtsgebied. Verschillende auteurs hebben erop gewezen dat de daadwerkelijke invloed van het IVRK op de rechtspraak ook afhankelijk is van de wijze waarop door advocaten en rechters wordt verwezen naar het IVRK (Liefwaard & Doek, 2015; Limbeek & Bruning, 2015). Net als in andere landen (Vandenhole, 2015a; Couzens, 2015; Skelton, 2018) valt op dat vaak in algemeenheden wordt verwezen naar algemene beginselen als ‘het belang van het kind’ (art. 3 lid 1 IVRK), terwijl de juridische kwesties zich vaak prima lenen voor een meer specifieke verwijzing naar rechten van kinderen.

Kinderrechtenmonitor en Kinderombudsman

Het monitoren van de implementatie van kinderrechten heeft tussen 2012 en 2016 plaatsgevonden door onderzoek uitgevoerd voor de Kinderrechtenmonitor (Kinderombudsman, 2012b, 2013, 2014, 2015, 2016). Deze is ontwikkeld door de Universiteit Leiden in opdracht van de Kinderombudsman (Bruning, De Jong-de Kruijf & Van der Zon, 2011) en laat een algemeen beeld zien van de stand van kinderrechtenimplementatie in Nederland. Vanuit zes verschillende domeinen⁵ is gedurende vijf jaar jaarlijks beoordeeld hoe het stond met de implementatie van kinderrechten in Nederland. Uit de terugblik in de laatste monitor (2016) blijkt dat er bijzondere aandacht nodig is voor de decentralisatie van overheidsverantwoordelijkheden op voor kinderen belangrijke thema’s (vgl. Friele et al., 2018), bestrijding van armoede onder kinderen, kinderrechten in het Caribische deel van het Nederlandse koninkrijk, en specifieke thema’s zoals de positie van vreemdelingenkinderen, vrijheidsbeneming van kinderen, de digitale leefomgeving, toegang tot passend onderwijs en de rechtspositie van kinderen, in het bijzonder de mogelijkheden om te participeren in besluitvorming. Daarnaast is het belang van dataverzameling en monitoring van beleid onderstreept (zie ook VN-Comité inzake de Rechten van het Kind, 2003, 2015, 2016). In het licht van dit laatste punt valt het te betreuren⁶ dat de Kinderombudsman heeft besloten te stoppen met de monitor, waardoor een gat is ontstaan in de verzameling van empirische gegevens over kinderrechten in Nederland (zie evenwel het Jaarbericht Kinderrechten van Defence for Children en Unicef Nederland).⁷ Recent is een eerste editie

5 Gezinsituatie en alternatieve zorg; bescherming tegen exploitatie en zorg; vrijheidsbeneming en jeugdstrafrecht; toereikende levensstandaard; onderwijs; minderjarige vreemdelingen.

6 Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat het VN-Comité dataverzameling en monitoring van beleid ziet als een onderdeel van de verplichtingen van de overheid en de rijksoverheid deze taak eigenlijk zou moeten uitvoeren.

7 Voor een overzicht van de jaarberichten zie www.unicef.nl/ons-werk/nederland.

verschenen van een wetenschappelijke monitor ten aanzien van kinderrechten in het Koninkrijk der Nederlanden, waarmee opvolging wordt gegeven aan de Kinderrechtenmonitor (Liefwaard, Rap & Rodrigues, 2020).

De activiteiten van de eerste Nederlandse kinderoombudsman en de Wet Kinderombudsman zijn onderwerp geweest van multidisciplinair evaluatieonderzoek (Klep et al., 2018; Bruning et al., 2017). De evaluatie richtte zich op de eerste vijf jaar van het bestaan van het instituut Kinderombudsman, van 1 april 2011 tot en met 31 maart 2016. De onderzoeksvragen zijn benaderd vanuit verschillende disciplines (rechtsgeleerdheid, bestuurskunde en pedagogiek). Er is gebruikgemaakt van een breed scala aan methoden voor de verzameling en analyse van data, waaronder juridisch bronnenonderzoek, documentanalyse, interviews en enquêtes. Deze methoden zijn gelijktijdig ingezet, waarbij zowel kwalitatieve als kwantitatieve gegevens zijn verzameld. In totaal zijn 48 respondenten geïnterviewd, 975 kinderen en jongeren hebben een enquête ingevuld over hun bekendheid met de Kinderombudsman, en in dit kader zijn nog eens 30 jongeren geïnterviewd. Tot slot hebben Kinderombudsmannen in vier Europese landen een enquête ingevuld, waarna met drie van hen een vervolginterview heeft plaatsgevonden. De belangrijkste eindconclusie was dat het instituut Kinderombudsman zich in vijf jaar ontwikkeld heeft tot een volwaardige toezichthouder op de naleving van kinderrechten in Nederland. In 2019 is de kabinetsreactie verschenen op de evaluatie, waarin de minister aangeeft dat de aanbevelingen die gedaan zijn ter versterking van de autonomie van de Kinderombudsman niet overgenomen worden. Wel krijgt de Kinderombudsman meer budget om de wettelijke taken uit te kunnen voeren.⁸

4.3 DE POSITIE VAN KINDEREN IN HET JEUGDSTRAFRECHT

Kinderen kunnen in verschillende juridische contexten in aanraking komen met het recht. De rechtspositie van kinderen verschilt per rechtsgebied, wat invloed heeft op de manier waarop kinderen worden betrokken en bejegend in verschillende juridische procedures. Deze paragraaf spitst zich toe op de rechtspositie van kinderen in het jeugdstrafrecht. Eerst wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste empirisch-juridische onderzoeken op het terrein van het jeugdstrafrecht die de rechtspositie van jeugdigen betreffen (par. 4.3.1). Vervolgens worden twee specifieke jeugdstrafrechtelijke onderwerpen uitgelicht ten aanzien waarvan empirisch-juridisch onderzoek in de afgelopen jaren een vlucht heeft genomen, te weten het politieverhoor en de voorlopige hechtenis (par. 4.3.2).

⁸ *Kamerstukken II* 2018/19, 34758, nr. 2.

4.3.1 *Empirisch-juridisch onderzoek in het jeugdstrafrecht; een overzicht*

In de afgelopen 25 jaar is een grote verscheidenheid aan empirisch-juridische onderzoeken verricht in het jeugdstrafrecht. De onderzoeken die de jeugdstrafrechtspraktijk in brede zin doorlichten zijn schaars (zie Kruissink & Verwers, 2001). Verschillende onderzoeken hebben bijgedragen aan de kennis over de taakopvatting en -vervulling van een specifieke actor in de jeugdstrafrechtsketen, zoals de kinderrechter (Verberk & Fuhler, 2006), de advocaat (Ruijsendaal, 2002) en de jeugdreclassering (Kruissink & Verwers, 2002). Diverse onderzoeken hebben zich toegespitst op de positie van specifieke groepen jeugdigen in het jeugdstrafrecht, zoals jeugdigen met een licht verstandelijke beperking (Teeuwen, 2012, 2017), jeugdigen met een taalstoornis (Van Dijk-Fleetwood-Bird, 2017) en jeugdigen met een migratieachtergrond (Weenink, 2007, 2009; Komen & Van Schooten, 2009; Barendsen & Vegter, 2017; Boon, Van Dorp & De Boer, 2018). De meeste empirisch-juridische onderzoeken richten zich evenwel op een specifieke fase van het jeugdstrafproces of een specifiek instrument of onderdeel van het jeugdstrafrecht.

Een aantal onderzoeken heeft zich gericht op de rechtspositie van jeugdige verdachten in de voorfase van het jeugdstrafproces. Zo zijn verschillende onderzoeken verricht naar de rechtspositie van de minderjarige verdachte voorafgaand aan en tijdens het politieverhoor (Stevens & Verhoeven, 2010; Verhoeven & Stevens, 2013; Vanderhallen, De Jong, Nelen & Spronken, 2014; Vanderhallen, Van Oosterhout & Panzavolta, 2016) (zie par. 4.3.2). Voorts is met name door maatschappelijke organisaties onderzoek verricht naar de praktijk van het ophouden en in verzekering stellen van minderjarigen in politiecellen, bezien in het licht van internationale kinderrechten (Berger & Van der Kroon, 2011; Kinderombudsman, 2019). Ook heeft empirisch-juridisch onderzoek zich de laatste jaren herhaaldelijk toegespitst op de voorlopige hechtenis van jeugdige verdachten (Van den Brink, 2012, 2013, 2018; Vermeer, 2012; Voogd, 2013; Van den Brink et al., 2017) (zie par. 4.3.2).

Sinds de invoering van de ‘ZSM Jeugd-werkwijze’ in 2013 is meermaals onderzoek gedaan naar de ketensamenwerking en besluitvorming aan de ‘ZSM-tafel’, waarbij tevens aandacht is besteed aan de rechtspositie van jeugdige verdachten. De ZSM Jeugd-werkwijze betreft het beleid van het Openbaar Ministerie en ketenpartners dat is gericht op het Zorgvuldig, Snel en op Maat afdoen van jeugdstrafzaken. Onderzocht is hoe de officier van justitie in overleg met vertegenwoordigers van de politie, Raad voor de Kinderbescherming en Slachtofferhulp Nederland, die allemaal plaatsnemen aan de ‘ZSM-tafel’, in een vroeg stadium beslissingen neemt over de koers in strafzaken tegen jeugdige verdachten (Simon Thomas, 2016; Teeuwen, 2017). Daarnaast is empirisch-juridisch onderzoek gedaan naar de buitengerechtelijke afdoening van jeugdstrafzaken, waaronder de Halt-afdoening (Leerkes, 2002; Ten Boom, Ferwerda & Van Leiden, 2007), de OM-afdoening (Knigge &

De Jonge van Ellemeet, 2014) en de pilot Jongerenrechtbanken (Rap, Bolscher, Verkroost & Mijnaerends, 2017; Van den Brink, Verkroost & Mijnaerends, 2018).

De praktijk van de jeugdstrafzitting heeft eveneens meermaals centraal gestaan in empirisch-juridisch onderzoek, waarbij in het bijzonder aandacht is uitgegaan naar de vraag in hoeverre jeugdigen en ouders effectief kunnen participeren tijdens de zitting (Hepping & Weijers, 2011; Rap & Weijers, 2011; Everwijn, Lindenberg, Reitsma & Walberg, 2011; Hepping, 2012; Rap, 2013, 2015; Hepping & Volkers, 2014a, 2014b). In deze studies is onder meer observatieonderzoek uitgevoerd tijdens jeugdstrafzittingen en bij voorleidingen bij de rechter-commissaris, raadkamerzittingen, zogeheten ‘combi-zittingen’ (waarbij een lopende jeugdstrafzaak, civiele jeugdbeschermingszaak en/of leerplichtzaak gecombineerd worden behandeld; zie verder par. 4.4.3), alsook bij ‘OTP-zittingen’ (‘Onderhoud ten Parkette’, waarbij beslissingen worden genomen over de buitengerechtelijke afdoening van jeugdstrafzaken) bij het Openbaar Ministerie.

Daarnaast is de sanctietoematingspraktijk in jeugdstrafzaken herhaaldelijk onderwerp van onderzoek geweest. Zo is empirisch-juridisch onderzoek verricht naar de percepties van officieren van justitie over strafeisen in jeugdstrafzaken (Van Breugel & Boendermaker, 2000) en naar de opvattingen van kinderrechters, officieren van justitie en rapporteurs over het jeugdsanctiestelsel (Bruning et al., 2011). Voorts hebben verschillende onderzoeken zich gericht op de praktijk van de toepassing van straffen en maatregelen uit het volwassenstrafrecht ten aanzien van minderjarigen (art. 77b Sr) (Weijers, 2006; Van der Laan, Beerthuisen, Barendregt & Beijersbergen, 2016), alsook op de praktijk van de toepassing van het jeugdsanctierecht ten aanzien van jongvolwassenen (art. 77c Sr) (Van der Laan et al., 2016; Barendregt, Beerthuisen & Van der Laan, 2018; Prop, Van der Laan, Barendregt, Beerthuisen & Van Nieuwenhuizen, 2018; Van der Laan & Beerthuisen, 2019). Ook is de opleggings- en tenuitvoerleggingspraktijk van specifieke jeugdsancties geëvalueerd, waaronder de taakstraf (Blees & Brouwers, 1996), de gedragsbeïnvloedende maatregel (Bijl, Eenshuistra & Campbell, 2011; Plaisier, Knijnenberg, Lenssen, Pollaert & Van Straaten, 2016) en de PIJ-maatregel (Ten Berge, De Beurs, Duits & Van der Hoorn, 2009). Op tenuitvoerleggingsniveau is ook de rechtspositie van jeugdigen in justitiële jeugdinrichtingen onderzocht (Van Berchum & Troost, 1996; Bruning, Liefwaard & Volf, 2004). Verder legden meerdere onderzoeken zich toe op de verhouding tussen gedragsdeskundige rapportages en de afdoening van jeugdstrafzaken (Doreleijers, 1995; Duits, Van den Brink & Doreleijers, 2003; Berge et al., 2009). Ook is onderzoek verricht naar de jeugdstrafrechtelijke aanpak van specifieke delicten, waaronder schoolverzuim (Van Weerden, 2018) en zedendelicten (Boelrijk, 1997), en naar de aanpak van jonge veelplegers (Weijers & Van Drie, 2014; Weijers, 2018). Tot slot is onderzoek gedaan naar de praktijk van het aanvragen en al dan

niet verkrijgen van een Verklaring Omtrent het Gedrag door jeugdige veroordeelden (Van 't Zand-Kurtovic, 2017; Kruize & Gruter, 2016).

4.3.2 *Twee jeugdstrafrechtelijke onderzoeksthema's uitgelicht*

In de afgelopen jaren heeft een aantal specifieke jeugdstrafrechtelijke onderwerpen bijzondere aandacht gekregen in empirisch-juridisch onderzoek. In deze paragraaf worden twee specifieke thema's uitgelicht: (1) minderjarige verdachten en het politieverhoor en (2) de voorlopige hechtenis van minderjarige verdachten. Met deze voorbeelden wordt beoogd te illustreren wat empirisch-juridisch onderzoek kan toevoegen aan de wetenschappelijke kennis over de positie van minderjarigen in het Nederlandse jeugdstrafrecht.

Minderjarigen en het politieverhoor

De rechtspositie van minderjarigen bij het politieverhoor heeft in de afgelopen jaren veel aandacht gekregen in de rechtswetenschap (Liefwaard & Van den Brink, 2014; De Vocht, Panzavolta, Van Oosterhout & Vanderhallen, 2015; Rap & Zlotnik, 2018). Aanleiding hiervoor is het Salduz-arrest van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (2008) en de totstandkoming van de EU-Richtlijn 2016/800, waaruit voortvloeit dat aangehouden jeugdige verdachten recht hebben op rechtsbijstand voorafgaand en tijdens het politieverhoor. De implementatie van dit recht in de praktijk is in de afgelopen jaren herhaaldelijk onderwerp geweest van empirisch-juridisch onderzoek, zij het niet steeds specifiek gericht op jeugdigen (Stevens & Verhoeven, 2010; Verhoeven & Stevens, 2013; Vanderhallen et al., 2014, 2016). Twee toonaangevende studies met specifieke aandacht voor jeugdigen worden uitgelicht.

In 2013 hebben Verhoeven en Stevens een grootschalig empirisch-juridisch evaluatieonderzoek gepubliceerd over de implementatie van het recht op rechtsbijstand bij politieverhoor in de Nederlandse rechtspraktijk. In dit onderzoek, dat zich richtte op zowel jeugdige als volwassen verdachten, zijn interviews afgenomen met 'sleutelfiguren' die betrokken zijn geweest bij het opstellen van het toenmalige Nederlandse beleid inzake rechtsbijstand bij politieverhoor (N = 7) en met opsporingsambtenaren en advocaten uit de uitvoeringspraktijk (N = 40). Ook zijn observaties verricht op politiebureaus (520 uur) en zijn politiedossiers systematisch bestudeerd en geanalyseerd (N = 260). In dit onderzoek zijn belangwekkende knelpunten in de rechtspraktijk aan het licht gekomen, waaronder het risico dat jeugdige verdachten langer in een politiecel moeten verblijven omdat zij moeten wachten op hun raadsman, en de signalering dat sinds de invoering van het recht op rechtsbijstand bij politieverhoor minder jeugdigen naar Bureau Halt zijn verwezen.

In 2016 is een vergelijkend empirisch-juridisch onderzoeksrapport verschenen, onder redactie van Vanderhallen en collega's, waarin de implementatie van procedurele waarborgen bij het politieverhoor van jeugdige verdachten in de rechtspraktijk van verschillende Europese landen – waaronder Nederland – onder de loep is genomen. Om een beeld te krijgen van de Nederlandse praktijk zijn in dit onderzoek focusgroep interviews georganiseerd met opsporingsambtenaren (N = 5), advocaten (N = 3) en jeugdigen (N = 4) en zijn audio- en video-opnames en de bijbehorende transcripten van verhoren van minderjarigen geanalyseerd (N = 12). Op basis van de bevindingen uit de Nederlandse studie wordt onder meer geconcludeerd dat niet-aangehouden jeugdige verdachten ook in de praktijk een substantieel zwakkere rechtspositie – in termen van bijstand en informatievoorziening – hebben dan jeugdigen die zijn aangehouden. Verder wordt geconstateerd dat de informatievoorziening aan jeugdige verdachten moet worden versterkt om het recht van jeugdigen om effectief te participeren in hun strafproces beter te waarborgen.

Voorlopige hechtenis van minderjarige verdachten

De rechterlijke besluitvorming over de voorlopige hechtenis van jeugdige verdachten was lange tijd onderbelicht in empirisch-juridisch onderzoek, ondanks de zorgen die daarover waren geuit door diverse internationale en nationale instanties (VN-Comité inzake de Rechten van het Kind, 2009, 2015; Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming, 2011; Defence for Children & Unicef Nederland, 2015). Recentelijk zijn echter twee grootschalige empirisch-juridische onderzoeken verschenen die inzicht geven in de toepassingspraktijk van voorlopige hechtenis van jeugdigen in Nederland (Van den Brink et al., 2017; Van den Brink, 2018).

In 2017 is een onderzoeksrapport verschenen van Van den Brink en collega's waarin de bevindingen worden gepresenteerd van een kwantitatief ingestoken dossierstudie (N = 250) naar voorlopige hechtenis beslissingen in jeugdzaken. In deze studie is bij drie rechtbanken op systematische wijze data verzameld uit strafdossiers van jeugdige verdachten ten aanzien van wie voorlopige hechtenis was gevorderd (N = 250). Deze data zijn gebruikt om door middel van beschrijvende analyses en regressieanalyses de besluitvorming over de voorlopige hechtenis van jeugdigen en de samenhang met de straftoemeting inzichtelijk te krijgen. De resultaten laten onder meer zien dat jeugdigen met een migratieachtergrond en jeugdigen met een verstandelijke beperking onder soortgelijke omstandigheden significant minder kans hebben om te worden geschorst uit de voorlopige hechtenis dan andere jeugdigen. Ook laten de resultaten een sterke samenhang zien tussen de voorlopige hechtenis en de straftoemeting, en dat ongeveer één op de tien jeugdigen die in voorlopige hechtenis hebben gezeten uiteindelijk niet wordt veroordeeld. Hiermee werpen deze bevindingen vragen op over de waarde van enkele fundamentele rechtsbeginselen, zoals het gelijkheidsbeginsel en de onschuldpresumptie, in de jeugdstrafrechtspraktijk.

Voorts is in 2018 het proefschrift van Van den Brink gepubliceerd, waarin de vraag centraal staat in hoeverre de Nederlandse wet en toepassingspraktijk van de voorlopige hechtenis van jeugdige verdachten in overeenstemming zijn met internationale kinder- en mensenrechten. In dit onderzoek zijn kwalitatieve empirische onderzoeksmethoden gebruikt om een beeld te krijgen van de praktijk. Zo zijn bij vijf rechtbanken observaties verricht tijdens voorgeleidingen en raadkamerzittingen van jeugdige verdachten (N = 225), waarbij de onderzoeker steeds toegang heeft gehad tot de besloten beraadslagingen van de rechters 'in raadkamer'. Daarnaast zijn semigestructureerde interviews afgenomen met rechters (N = 20), officieren van justitie (N = 10), advocaten (N = 11) en medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming (N = 10), de jeugdreclassering (N = 10) en justitiële jeugdinrichtingen (N = 10). In dit onderzoek komt naar voren dat de Nederlandse wet en toepassingspraktijk van de voorlopige hechtenis van jeugdigen op diverse punten knellen met internationale kinder- en mensenrechten. Zo blijken de wettelijke gronden voor voorlopige hechtenis in de jeugdstrafrechtspraktijk erg ruim te worden geïnterpreteerd, hetgeen ten koste gaat van de bescherming van jeugdige verdachten tegen onrechtmatige en willekeurige vrijheidsbeneming (art. 37 onder b IVRK). Ook blijkt de voorlopige hechtenis in jeugdzaken nogal eens 'oneigenlijk' te worden toegepast om snel en 'pedagogisch effectief' te reageren op strafbare feiten gepleegd door jeugdigen, terwijl de onschuldpresumptie en het recht op een eerlijk proces (art. 40 lid 2 IVRK) hier strikt genomen aan in de weg staan.

4.4 DE POSITIE VAN KINDEREN IN CIVIELE PROCEDURES

Een tweede rechtsgebied waar kinderen mee te maken krijgen, betreft civielrechtelijke procedures. Minderjarigen krijgen binnen het civiele (familie)recht het meest te maken met procedures in het kader van (echt)scheiding (over verblijfplaats, omgang en gezag) en met kinderschermingsprocedures. Hierna zal worden ingegaan op voor deze bijdrage relevant onderzoek dat is verricht ten aanzien van de positie van kinderen in deze civiele procedures. Daarbij wordt aandacht besteed aan (par. 4.4.1) de positie van kinderen in civiele zaken in algemene zin (o.a. toegang tot de rechter en bijstand in procedures voor kinderen door een bijzondere curator), en vervolgens wordt ingegaan op civiele procedures waar kinderen het meest mee te maken hebben, namelijk (par. 4.4.2) familieprocedures rondom scheiding- en omgang en (par. 4.4.3) kinderschermingsprocedures.

4.4.1 *Procespositie van kinderen in civiele zaken*

Verschuillende empirisch-juridisch onderzoeken zijn ingegaan op de positie van minderjarigen in civiele (familie)rechtprocedures. In 2003 presenteerde het Verweij-Jonker Instituut in opdracht van het WODC een onderzoek naar minderjarigen als procespartij (Steketee,

Overgaag & Lünemann, 2003). Het onderzoek richtte zich op de vraag hoe de mogelijkheden voor minderjarigen om toegang tot het recht te krijgen functioneren (formele en informele rechtsingang en ondersteuning van minderjarigen door een bijzondere curator in civiele procedures) en hoe een wettelijke voorziening op dit punt eruit zou moeten zien.

De onderzoekers voerden dossieronderzoek uit bij vier rechtbanken (alle dossiers uit 1999, 2000 en 2001 waarin sprake was van beschikkingen betreffende het al dan niet benoemen van een bijzondere curator) en hielden interviews met 23 deskundigen en 16 minderjarigen. In totaal zijn (slechts) 19 dossiers in het onderzoek betrokken; hieruit kan geconcludeerd worden dat in de praktijk weinig gebruik gemaakt werd van een bijzondere curator via artikel 1:250 BW (indien sprake is van een conflict van belangen tussen de minderjarige en zijn wettelijke vertegenwoordiger). Het ging in ongeveer de helft van de gevallen om het verdelen van een nalatenschap. Als bijzondere curator werd vaak de advocaat benoemd. Alleen in zaken waar het gaat om het beheer en de uitvoering van de nalatenschap waarbij een minderjarige is betrokken, werd vaak een notaris als bijzondere curator benoemd. Alle deskundigen-respondenten bleken voorstander van het invoeren van een eigen rechtsingang voor minderjarigen. Er moest dan volgens hen wel iemand of een instantie zijn die beoordeelde of 'een kind in staat is om een mening te formuleren over een kwestie die hemzelf betreft en of deze kwestie van dusdanige aard is dat het voorgelegd dient te worden aan een kinderrechter' (Steketee et al., 2003, p. 48). Een voorwaarde zou dan ook moeten zijn dat minderjarigen een beroep kunnen doen op een gespecialiseerde jeugdadvocaat. Uit het onderzoek bleek dat ook de ondervraagde jongeren voorstander waren van een eigen rechtsingang onder bepaalde voorwaarden. Zij wilden goede voorlichting over het feit of het een haalbare zaak zou zijn en een goede begeleiding tijdens de procesgang. De jongeren gaven aan dat ze alleen een procedure zouden aanspannen als het een probleem betreft dat of een grote impact op hun leven heeft, of hun gevoel voor rechtvaardigheid raakt. De respondenten waren niet bang dat de toekenning van een eigen rechtsingang zou leiden tot juridisering en escalatie van de familieverhoudingen: als je een procedure gaat beginnen, is de situatie immers al geëscaleerd. Wat betreft de mogelijke overbelasting van de rechter verwachtte men dat dit zou meevallen. Ook bij een goede voorlichting verwachtte men niet dat het gebruik van de formele rechtsingang drastisch zou toenemen.

Ook in 2003 is het hoorrecht van kinderen in het ressort Den Bosch (het hof Den Bosch en de rechtbanken Breda, Roermond, Maastricht en Den Bosch) onderzocht door Van Triest (2004). Zij heeft bij de rechtbanken en het hof dertien interviews afgenomen om te bezien hoe het hoorrecht van kinderen in de praktijk is geregeld. Kinderen worden doorgaans vanaf 12 jaar opgeroepen voor een kindgesprek. Het beleid ten aanzien van oproepbrieven verschilde; zo verschilde de inhoud van de brief en verschilde het of een minderjarige al dan niet moest reageren als hij geen gebruik wilde maken van een kindge-

sprek. Kinderen werden meestal net voor of na hun ouders gehoord, maar soms op een aparte (mid)dag. Over het dragen van een toga bleken de meningen verdeeld; de meeste rechtbanken en het hof gaven aan dat het horen in toga de informele sfeer niet ten goede komt. Ook ten aanzien van het terugkoppelen van het verhoor (bijv. met een proces-verbaal) bestonden verschillen. Geconcludeerd werd dat de procesreglementen niet op alle punten werden nageleefd en dat derhalve de gewenste uniformering niet goed tot stand is gekomen. Aangeraden werd om in vervolgonderzoek te kijken naar wat jongeren zelf vinden van de oproepbrieven, de sfeer op de rechtbank, de manier waarop zij benaderd worden en de vragen die aan hen gesteld worden tijdens het kindgesprek. Ook werd aangeraden om onderzoek te doen naar hoe rechters een kindgesprek inrichten en voeren; welke vragen stellen zij bijvoorbeeld aan minderjarigen en met welk oogmerk? De Jong-De Kruijf en Van der Zon (2015) hebben in hun onderzoek naar deze aspecten gekeken in hogerberoeps-procedures tegen een uithuisplaatsing (zie par. 4.4.3).

Van den Hoogen en Montanus (2017) verrichtten onderzoek naar de werkwijze van rechtbanken in Nederland ten aanzien van de informele rechtsingang van minderjarigen voor contact/omgang, zorgregeling en gezag na scheiding voor minderjarigen van 12 jaar en ouder. Bij de meeste rechtbanken zijn interviews gehouden. De rechtbanken bleken alle een stijgende lijn te zien in het aantal verzoeken dat binnenkomt, maar gaven ook aan dat de informele rechtsingang nog steeds vrij uitzonderlijk is. Alle rechtbanken gaven aan te worstelen met de vraag of een verzoek daadwerkelijk van een minderjarige zelf komt of dat hij de spreekbuis van (een van de) ouders is. De onderzoekers concludeerden dat er bij de Nederlandse rechtbanken geen enkele uniformiteit lijkt te bestaan ten aanzien van de werkwijze bij de informele rechtsingang. Bijna alle rechtbanken nodigden de minderjarige uit die het verzoek heeft gedaan tot een gesprek met de rechter, maar de rechtbanken hanteerden verschillende werkwijzen na het gesprek met het kind. De meeste rechtbanken leken standaard een bijzondere curator voor minderjarigen te benoemen bij een informele rechtsingang. Bijstand van een advocaat voor het kind werd bij de rechtbanken wisselend wel en niet toegestaan, en niet alle rechtbanken lieten een advocaat toe tijdens de kindgesprekken. Dit alles leidde volgens de onderzoekers tot rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid voor alle betrokkenen, met name voor de minderjarigen die de informele rechtsingang zijn gestart.

Bijzondere curator

In sommige onderzoeken is specifiek gekeken naar de toepassing van de mogelijkheid tot benoeming van een bijzondere curator om kinderen in civiele procedures bij te staan. Over de benoeming van een bijzondere curator voor minderjarigen in andere familie zaken dan afstamming (dat wil zeggen: niet de benoemingen van art. 1:212 BW, maar van art. 1:250 BW) is het meest uitgebreide empirische onderzoek verricht door de Kinderombudsman.

Hij heeft in 2012 in het rapport *De bijzondere curator, een lot uit de loterij?* zijn bevindingen gepresenteerd over de toepassing van de mogelijkheid tot benoeming van een zogenoemde artikel 1:250 bijzondere curator (Kinderombudsman, 2012a). Er is met vier kinderen gesproken die ervaring hadden met een bijzondere curator, er is een vragenlijst uitgezet onder bijzondere curatoren (N = 29) en onder (gezins)voogden van de gecertificeerde instellingen (toen nog Bureaus Jeugdzorg), er is gesproken met bijzondere curatoren en rechters in focusgroepen, en er is bij vier rechtbanken cijfermateriaal opgevraagd over het aantal benoemingen van bijzondere curatoren. De geïnterviewde kinderen wisten aanvankelijk niet van het bestaan van de bijzondere curator. Uit analyse van beschikkingen opgevraagd bij de rechtbanken bleek dat minderjarigen in geen enkel geval zelf verzochten om een bijzondere curator, maar in zeven zaken ging de rechtbank ambtshalve over tot benoeming van een bijzondere curator omdat het kind via de informele rechtsingang een verzoek deed. Ook uit de door de bijzondere curatoren ingevulde vragenlijsten kwam naar voren dat kinderen niet weten dat ze om een bijzondere curator kunnen vragen. Daarnaast kunnen ze nergens heen als de rechter een informeel verzoek om een bijzondere curator afwijst. Verder werd als een belangrijk knelpunt aangemerkt dat rechters, ouders en gezinsvoogden onvoldoende op de hoogte zijn van de mogelijkheid om een bijzondere curator te benoemen. Rechters vonden dat zij de kinderen in principe prima zelf zouden kunnen horen, maar de bijzondere curatoren gaven aan dat rechters daar niet de pedagogische en ontwikkelingspsychologische kennis, vaardigheden en ervaring voor hebben en evenmin de tijd ter zitting. Als het gaat om de leeftijdsgrens voor het hoorrecht van 12 jaar, gaven zowel rechters als bijzondere curatoren aan dat de leeftijdsgrens van 12 jaar om een kind te horen niet te strikt gehanteerd moet worden of zelfs vervangen zou kunnen worden door de notie 'rijpheid'. Sommige rechters en bijzondere curatoren vonden dat vooral jonge kinderen een bijzondere curator nodig hebben. Voor oudere kinderen geldt, zo vonden rechters, dat zij de kinderen zelf kunnen horen, en bijzondere curatoren vinden dat deze kinderen een advocaat moeten krijgen. Anderen vonden echter dat juist ook bij kinderen ouder dan 12 jaar een bijzondere curator een meerwaarde heeft, omdat het kind prima zijn mening kan verwoorden en de bijzondere curator de belangen vertegenwoordigt. In het onderzoek werd geconcludeerd dat kinderen weinig gebruik maken van de informele rechtsingang. Er wordt gewezen op het oerwoud aan rechtsingangen, wat tot onduidelijkheid en onbekendheid leidt, ook ten aanzien van de bijzondere curator (Kinderombudsman, 2012a).

In 2017 is onderzoek gepresenteerd waarin de pilot Bijzondere curator/gedragsdeskundige in de rechtbank Zeeland-West-Brabant (locatie Breda) werd geëvalueerd (Valenkamp, Sondorp & Van Montfoort, 2017). Dit onderzoek gaat in op de rol van de bijzondere curator in complexe echtscheidingszaken. In deze pilot is gekeken wat de meerwaarde is van gedragsdeskundigen die door de rechtbank Breda in complexe scheidingszaken

benoemd zijn om het kind in de procedure te ondersteunen, ten opzichte van een advocaat die als bijzondere curator wordt benoemd. Er zijn 81 zaken onderzocht, gebruikmakend van vragenlijsten en (groeps)interviews met bijzondere curatoren/gedragsdeskundigen en rechters. Ook zijn 23 ouders en 13 kinderen geïnterviewd over hun ervaringen en is door enkele medewerkers van de Raad voor de Kinderbescherming (N = 5) een vragenlijst ingevuld. Er bleek geen landelijke standaard of uniforme werkwijze waarmee bijzondere curatoren/gedragsdeskundigen een complexe scheidingszaak benaderen. Uit het onderzoek bleek dat partijen in zaken met een bijzondere curator/gedragsdeskundige vaker tot overeenstemming komen over het geschil (N = 30) dan in zaken met een bijzondere curator/advocaat (N = 4). Een opvallend groot verschil was te vinden in de mate waarin ouders het eens zijn over de inzet van een gezamenlijk hulpverleningstraject: in 32,5% bij een bijzondere curator/gedragsdeskundige respectievelijk 6% bij een bijzondere curator/advocaat. Alle rechters (N = 9) gaven aan een duidelijke meerwaarde te zien in de gedragsdeskundige als bijzondere curator.

4.4.2 *Procespositie van kinderen bij scheiding en omgang*

Conflicten ten aanzien van scheiding, gezag en omgang worden veelal buiten de rechtszaal opgelost. Het is hierbij de vraag in hoeverre minderjarigen die met dergelijke conflicten te maken hebben, kunnen participeren in deze buitengerechtelijke afdoening van deze conflicten.

Chin-A-Fat en Steketee (2001a, 2001b) deden een evaluatieonderzoek naar de landelijke experimenten Scheidings- en Omgangsbemiddeling, dat zich onder meer richtte op de positie van het minderjarige kind in de bemiddeling. Per bemiddeling werd een serie van zes vragenlijsten gebruikt die werden ingevuld door de beide partijen en de bemiddelaar. In totaal zijn er van 664 scheidingsbemiddelingen formulieren ontvangen en van 321 omgangsbemiddelingen. Vervolgens zijn interviews gehouden met bemiddelaars, rechters en partijen zelf, onder wie een aantal kinderen. Uit het onderzoek blijkt onder meer dat zowel in de scheidings- (82%) als omgangsbemiddelingen (95%) het kind niet direct bij de bemiddeling was betrokken. Veel bemiddelaars gaven aan hier weinig voor te voelen en dit ook nauwelijks te doen (72%). Ook ouders gaven aan het niet wenselijk te vinden dat kinderen bij de bemiddeling worden betrokken. Verder bleek dat met de belangen en wensen van het kind vooral op een indirecte wijze rekening wordt gehouden. Voor het onderzoek zijn 48 ingevulde vragenlijsten door minderjarigen van 12 jaar en ouder die wel bij een scheidingsbemiddeling waren betrokken, verzameld. 71% gaf aan dat hun ouders gevraagd hebben naar hun wensen over wonen en contact. Meer dan de helft van deze jongeren vond dat hun ouders rekening hielden met hun wensen voor wat betreft het

contact (62%) en de woonsituatie (70%). 79% van deze jongeren was tevreden over de afspraken die zijn gemaakt. De analyse van de vragenlijsten (N = 45 jongeren) ten aanzien omgangsbemiddelingen liet eenzelfde beeld zien. De onderzoekers bevelen aan dat kinderen van 12 jaar en ouder bij de bemiddeling moeten worden betrokken, ook omdat een niet te verwaarlozen deel van de kinderen uit het onderzoek hun mening had willen geven bij de bemiddeling.

In het dissertatieonderzoek van Smits (2015) is empirisch onderzoek verricht naar de betrokkenheid van het kind bij het opstellen van het ouderschapsplan bij scheiding van de ouders. Zij heeft gebruikgemaakt van interviews en een enquête (N = 34: 11 advocaten, 11 gedragsdeskundigen, 12 rechters) en van dossieronderzoek (N = 318, bij drie rechtbanken). Uit haar onderzoek bleek onder meer dat in veel gevallen ouders hun kind niet hebben geïnformeerd over de gevolgen van de scheiding omdat zij de scheidingsproblematiek te belastend vinden voor hun kinderen. In 251 zaken was het kind uitgenodigd voor een kindgesprek, in 174 zaken (ruim 85%) hebben kinderen schriftelijk gereageerd (door middel van een standaardformulier). In 46 zaken heeft het kind een gesprek gevoerd met een rechter. In slechts vier zaken (ruim 10%) heeft dezelfde rechter zowel de beslissing genomen als het gesprek gevoerd. In de overige gevallen heeft de rechter de beslissing dus mede genomen op basis van een gesprek dat een andere rechter heeft gevoerd met het kind. Van de mogelijkheid om jongere kinderen onder de 12 jaar te horen, werd slechts zeer sporadisch gebruikgemaakt. In de beschikking ontbrak meestal de visie van het kind; slechts in 3,8% werd dit in de beschikking aangegeven. In de huidige praktijk is volgens Smits derhalve niet zichtbaar in hoeverre de rechter rekening houdt met de visie van het kind. Verder bleek dat in geen enkele zaak de afwijkende mening van het kind over de inhoud van het ouderschapsplan aanleiding is geweest tot een zitting, terwijl in een aantal zaken is geconstateerd dat het kind een andere mening had over de regeling dan de ouders. In geen enkel geval is een bijzondere curator benoemd.

4.4.3 *Procespositie van kinderen bij kinderbescherming*

Een laatste categorie onderzoek naar de participatie van kinderen in civiele procedures betreft dat naar kinderbeschermingsprocedures.

Het meest uitgebreide empirisch-juridisch onderzoek op dit terrein betreft dat van De Jong-de Kruijf en Van der Zon (2015) naar het horen van kinderen in hogerberoepsprocedures over uithuisplaatsingen. Zij hebben gekeken naar de deelname van minderjarigen in hogerberoepszaken aan een zitting die uitmondt in een uithuisplaatsingsbeslissing als onderdeel van een maatregel van ondertoezichtstelling. Het gaat dan om pleegzorgplaat-

singen, plaatsingen in residentiële instellingen en in accommodaties voor gesloten jeugdhulp (de zogenoemde jeugdzorgplusvoorzieningen). Bij vier gerechtshoven zijn 59 uithuisplaatsingsdossiers bestudeerd en zijn observaties gedaan van de zittingen. Uit het onderzoek bleek dat met iets meer dan de helft van de kinderen die door het hof zijn uitgenodigd, een kindgesprek is gehouden. De 12-jaargrens voor het horen van kinderen bleek strikt te worden toegepast: slechts 2 van de 57 kinderen jonger dan 12 jaar participeerden in de procedure en dat was op eigen verzoek of via de advocaat. Van de negen kinderen die 10 of 11 jaar oud waren, is slechts één meisje dat in de gesloten jeugdhulp verbleef, door haar advocaat vertegenwoordigd op de zitting. De anderen zijn niet uitgenodigd om een brief te schrijven of voor een kindgesprek te komen. Het kindgesprek bleek in alle gerechtshoven redelijk op dezelfde manier te verlopen, maar elke raadsheer hanteerde een eigen, persoonlijke aanpak. De gemiddelde duur van het kindgesprek varieerde van 7,5 tot 19 minuten. Geen van de hoven bleek een speciale wachtruimte voor kinderen te hebben, en vrijwel nooit kwam er iemand mee tijdens het kindgesprek of tijdens het wachten in de hal. Het precieze doel van het kindgesprek blijft volgens de onderzoekers vaak onduidelijk voor de minderjarigen; dit bleek uit het feit dat kinderen hierover niet werden geïnformeerd tijdens het kindgesprek en uit het feit dat in de meeste beschikkingen niet aan de mening van het kind werd gerefereerd. De onderzoekers deden de aanbeveling dat rechters in hun beschikking moeten uitleggen hoe de mening van het kind een rol heeft gespeeld in de besluitvorming.

In 2014 hebben Hepping en Volkers (2014a, 2014b) 28 combizittingen bij verschillende rechtbanken in Nederland geobserveerd en hebben zij beoordeeld hoe het staat met de toegankelijkheid van de combizitting voor de jeugdige en zijn ouders. Bij 25 zittingen was de jeugdige gedurende de gehele zitting aanwezig, en bij 26 van de zittingen was ten minste één van de ouders aanwezig. Bij elf van de 23 combizittingen met een jeugdbeschermingszaak werd de jeugdige afzonderlijk gehoord, meestal voorafgaand aan de zitting. In de andere gevallen werd de jeugdige hierover niet gehoord of werd hij gehoord in het bijzijn van alle aanwezigen. Bij alle zittingen werd bij de start door de rechter uitleg gegeven over de zitting, maar vaak ontbrak uitleg over de rol van alle aanwezigen. De onderzoekers waren van mening dat meer aandacht zou moeten uitgaan naar het toegankelijk maken van dergelijke procedures voor minderjarigen, onder meer door het beter informeren van minderjarigen.

Tot slot is een explorerende studie uitgevoerd naar de participatie van kinderen in beslissingen die genomen worden in het kader van vrijwillige en gedwongen jeugdhulp, na de invoering van de nieuwe Jeugdwet en decentralisatie van de jeugdhulp naar de gemeenten in 2015 (Bruning, Rap & Verkroost, 2016; Rap, Verkroost & Bruning, 2018, 2019). Op basis van interviews met twintig jeugdhulpprofessionals is door de onderzoekers geconclu-

deerd dat voor kinderen veel obstakels bestonden om effectief te kunnen participeren in deze beslissingen, met name met betrekking tot hulp geboden in het vrijwillige kader. Dit onderzoek heeft laten zien dat de mogelijkheden voor kinderen om te participeren in de gedwongen jeugdhulp, opgelegd voor een kinderrechter, beter gewaarborgd zijn dan voor kinderen die vrijwillige jeugdhulp krijgen vanuit de gemeente.

4.5 DE POSITIE VAN KINDEREN IN HET VREEMDELINGENRECHT

Het laatste deel van deze bijdrage gaat in op empirisch-juridisch onderzoek dat is verricht naar de positie van kinderen in de asielprocedure. In de periode 1993-2018 is steeds meer aandacht gekomen voor de positie van vluchtelingenkinderen in verschillende fasen van de asielprocedure, vanuit verschillende disciplines, zoals het recht, de pedagogiek, de criminologie en de geesteswetenschappen. Op basis van de literatuurstudie die is verricht, is een aantal grote thema's te ontwaren, zoals: de procespositie van kinderen in procedure en de rol die het belang van het kind daarin speelt, de opvang en het welbevinden van asielzoekerskinderen, de positie van minderjarige slachtoffers van mensenhandel, de motieven van minderjarigen om naar Nederland te komen, worteling van kinderen in Nederland, integratie (bijv. door middel van onderwijs) en terugkeer naar het land van herkomst. Deze studies hebben betrekking op minderjarigen die alleen naar Nederland zijn gekomen (alleenstaande minderjarigen), minderjarigen die samen met familieleden zijn gekomen (niet zijnde hun ouders/wettelijk vertegenwoordigers) (begeleide minderjarigen) en kinderen die in gezinnen naar Nederland komen (meereizende kinderen).

4.5.1 *De procespositie van kinderen in de asielprocedure*

Vergeleken met de hiervoor besproken rechtsgebieden is de plaats en bejegening van kinderen in de asielprocedure in de afgelopen 25 jaar een relatief onderbelicht thema geweest in onderzoek.

Een van de eerste uitgebreide empirisch-juridisch onderzoeken naar het kind in de asielprocedure betreft een studie verricht van april tot juni 2003 door middel van minimaal tien interviews met sleutelfiguren in de asielketen (dit betreft vertegenwoordigers van o.a. VluchtelingenWerk, SAMAH, Pharos, Landelijk Service Bureau van GGD Nederland, Inspectie Gezondheidszorg, Inspectie Jeugdhulpverlening en Jeugdbescherming, Nidos, Unit Landelijke AMA taken (ULA) van de IND en de gemeente Amsterdam) (Van Willigen, 2003, p. 8). Uit dit onderzoek bleek dat er grote zorgen bestonden onder medewerkers van de hulpverlenings- en belangenbehartigersorganisaties over de aard en interpretatie van asielgehoren uitgevoerd door de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND). Men had

twijfels bij de 'kindvriendelijkheid' van de gehoren en de opleiding van de hoorambtenaren, men vond dat kinderen onvoldoende voorbereid werden op het gehoor, en tijdens het gehoor werden kinderen niet begeleid door een vertrouwenspersoon. Respondenten waren van mening dat hoorambtenaren onvoldoende getraind waren in het communiceren met kinderen onder de 12 jaar. Hierdoor zou te snel geconcludeerd worden dat kinderen niet meewerken, inconsistent verklaren of de waarheid niet vertellen. Daarnaast zouden kinderen geconfronteerd worden met tegenstrijdige verklaringen van broertjes en/of zusjes en zeer gedetailleerde vragen krijgen. Ook in de beoordeling van het gehoor werd onvoldoende rekening gehouden met de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen. Tot slot waren de professionals van mening dat onvoldoende rekening werd gehouden met de kindspecifieke asielmotieven van alleenstaande minderjarigen en dat er onvoldoende gebruik werd gemaakt van een zelfstandige asielaanvraag door kinderen die in gezinnen aankomen (Van Willigen, 2003).

In 2006 verscheen de empirisch-juridische (en etnografische studie) van Doornbos naar het horen van asielzoekers in de asielprocedure. Doornbos heeft samen met een mede-onderzoeker 90 gehoren bij de IND en 48 gesprekken bij (rechts)hulpverleners geobserveerd tussen oktober 1999 en juli 2001. Achttien aanvragers gaven aan minderjarig te zijn, waarvan bij in ieder geval tien personen is komen vast te staan dat zij minderjarig waren (Doornbos, 2006). Doornbos rapporteert in meer dan de helft van de geobserveerde gehoren ernstige communicatieproblemen tussen de asielaanvrager, de hoorambtenaren en de tolk. Problemen die geobserveerd werden, hadden te maken met een intimiderend karakter van het gehoor, het ontbreken van ervaring en culturele en politieke kennis van de hoorambtenaren ten aanzien van het land van herkomst van de aanvrager, het snel achter elkaar stellen van vragen en het laten blijken van vooroordelen ten aanzien van de aanvrager. Daarnaast bleken tolken zich niet aan de gedragsregels te houden door bijvoorbeeld informatie over de aanvragen door te geven aan de gehoormedewerker. Slechts in enkele gevallen werden de communicatieproblemen gemeld in het verslag van het gehoor, waardoor de beslisambtenaar en eventuele rechters geen notie hadden van de manier waarop het gehoor plaats had gevonden (Doornbos, 2005). In 2009 concludeert Kloosterboer in een grootschalig onderzoek uitgevoerd voor Unicef, op basis van interviews met 66 kinderen, 8 ouders en 163 professionals, dat kinderen een gebrek aan kennis hadden over de asielprocedure, geen vat hadden op hun eigen situatie en niet betrokken werden (Kloosterboer, 2009).

Recentelijk zijn enkele kleinschalige studies uitgevoerd naar de positie van kinderen in de asielprocedure. Strik, Ullersma en Werner (2012) doen verslag van identificerende gehoren met vijftien nareizende families door IND-ambtenaren op de Nederlandse ambassade in Addis Abeba. De auteurs geven aan dat er geen richtlijnen bestaan voor het interviewen

van minderjarigen in de nareisprocedure. In de praktijk bleek dat men kinderen onder de 12 jaar korter of helemaal niet hoort. Een eerste knelpunt dat geobserveerd werd, is de ingrijpende en emotionele onderwerpen die besproken werden en de emotionele reactie daarop van kinderen in combinatie met het feit dat de hoorambtenaren geen speciale training hadden doorlopen voor het horen van getraumatiseerde personen. Daarnaast werden de lange duur van gehoren in combinatie met geen of enkel een korte pauze, het gebrek aan informatie en voorbereiding op het gehoor, de formele sfeer van het gehoor en de gehoorruimte, en het niet meewegen van de achtergrond en ontwikkeling van het kind genoemd als knelpunten in deze procedure. De auteurs concluderen dat kinderen niet de mogelijkheid hebben om hun mening te geven tijdens het gehoor en na het ontvangen van de beslissing.

In 2015 heeft Kok (2015) in zijn onderzoek naar minderjarige alleenstaande slachtoffers van mensenhandel interviews afgenomen met vijf advocaten, een IND-medewerker asiel, een Nidos-voogd en een officier van justitie. Hij laat zien dat de asielprocedure door deze kinderen vaak als verwarrend wordt ervaren. De procedures zijn zeer complex en er wordt veel aandacht besteed aan het uitleggen van de procedure, een eventuele aangifte bij de politie en de consequenties daarvan. Uit dit onderzoek bleek dat in deze zaken de advocaat doorgaans aanwezig is bij het gehoor en dat men van mening was dat goed samengewerkt werd tussen de advocatuur, IND-ambtenaren en andere begeleiders. De gehoren werden door de professionals beoordeeld als intensief, maar kindvriendelijk. Een knelpunt is het feit dat de IND-gehooramtenaar weinig tijd heeft om een vertrouwensband met het kind op te bouwen en dat het kind mogelijk meerdere keren gehoord wordt, wat de kans op herhaald slachtofferschap vergroot.

Duivenvoorde (2018) concludeert op basis van interviews met zeven professionals (twee IND-gehoor- en beslisambtenaren, twee jeugdbeschermers en drie medewerkers van VluchtelingenWerk Nederland) dat kinderen in de asielprocedure niet voldoende kunnen participeren, waarbij met name het verschil tussen meereizende kinderen en alleenstaande kinderen in het bestaan van waarborgen en het betrekken tijdens de procedure opvallend wordt genoemd. Uit onderzoek verricht in opdracht van de Werkgroep Kind in azc (2018), waaraan 148 kinderen tussen de 0 en 12 jaar, 87 jongeren tussen de 13 en 18 jaar, 77 ouders en 76 professionals en vrijwilligers hebben deelgenomen, blijkt dat het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers (COA) en veel professionals van mening zijn dat het de verantwoordelijkheid is van ouders om hun kinderen te informeren over de asielprocedure. In dit onderzoek gaven 63% van de kinderen en 75% van de jongeren die wonen in een asielzoekerscentrum (azc) aan op de hoogte te zijn van de procedure. Professionals zien echter ruimte voor verbetering; ouders kunnen beter ondersteund worden in het informeren van hun kinderen, kindvriendelijke informatie moet meer beschikbaar zijn en informatievoor-

ziening moet structureler en in alle asielzoekerscentra plaatsvinden. Kinderen gaven zelf aan zich vaak niet gehoord te voelen wanneer zij ideeën hebben voor het verbeteren van het azc (zie ook Uzozie & Verkade, 2016); daarnaast gaven zij aan vaak geen vertrouwenspersoon te hebben.

4.5.2 *Het belang van het kind in de asielprocedure*

Er is ook onderzoek gedaan naar het belang van het kind in de asielprocedure. Dit betreft veelal de juridische vraag in hoeverre het belang van het kind (zoals neergelegd in art. 3 IVRK) een rol speelt in de beoordeling van de asielaanvraag (zie Herweijer, 2017). Daarnaast is onderzoek verricht naar hoe het belang van het kind gemeten en beoordeeld kan worden (zie bijv. Van Os, 2018).

Wat betreft de procespositie van kinderen uit gezinnen en de beoordeling van de belangen van deze kinderen hebben Kalverboer en Zijlstra (2006, p. 27) geconcludeerd dat deze kinderen veelal ‘meeliften’ op de asielaanvraag van hun ouders en dat zij vrijwel nooit een eigen asielaanvraag indienen, al is dit mogelijk voor kinderen vanaf 12 jaar. Deze kinderen worden vertegenwoordigd door hun ouders, die hun belangen moeten behartigen, waardoor zij een veel minder sterke rechtspositie hebben vergeleken met kinderen die te maken krijgen met andere juridische procedures, zoals in het jeugdstrafrecht en het jeugdbeschermingsrecht (zie ook hiervoor). Kalverboer en Zijlstra (2006) concludeerden dat in het geval van meereizende kinderen de ontwikkeling van het kind en de problematiek waarmee kinderen te maken hadden niet meetelden in de besluitvorming en de IND hiervan ook niet op de hoogte was, omdat de ouders vaak niet in staat waren de belangen van hun kinderen te behartigen, er geen rapportage werd gemaakt over de kinderen en kinderen tot 15 jaar niet gehoord werden. Daarnaast ervoeren gezinnen de lang durende asielprocedure en de vele verhuizingen als angstig, onzeker en stressvol (Werkgroep Kind in azc, 2014, 2016, 2018; Uzozie & Verkade, 2016). Dit had ook invloed op het welbevinden van kinderen; zij liepen ontwikkelingsschade op ten gevolge van de asielprocedure (Kalverboer & Winter, 2006; Kalverboer et al., 2009). Recentelijk heeft Van Os (2018) laten zien dat kinderen die in Nederland aankwamen veel stressvolle levenservaringen meemaakten en symptomen lieten zien van traumatische stress en andere emotionele problemen. Daarnaast was de kwaliteit van de opvoedingsomgeving ondermaats, in het bijzonder voor alleenstaande minderjarigen die in Nederland verbleven.

4.6 CONCLUSIES

Deze bijdrage heeft een overzicht gegeven van empirisch-juridisch onderzoek naar de rechtspositie van kinderen in juridische procedures in Nederland. Tot slot zullen wij reflecteren op de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd, de vraag waarom ELS van fundamenteel belang is in het onderzoek naar de rechtspositie van kinderen in juridische procedures, en waar toekomstig onderzoek zich op zou kunnen richten.

Inhoudelijke reflecties

Op alle drie de rechtsgebieden is empirisch-juridisch onderzoek volop in ontwikkeling. Op het terrein van het jeugdstrafrecht is het ruimschoots voorhanden. Dit heeft wellicht te maken met de onderzoekspraktijk van aanpalende sociaalwetenschappelijke disciplines, zoals de criminologie. Ook op het terrein van het civiele jeugdrecht is de afgelopen 25 jaar een aanzienlijk aantal empirisch-juridische onderzoeken verricht, zowel wetenschappelijk onderzoek en dissertatieonderzoek als onderzoek in opdracht van onder meer het WODC en de Raad voor de rechtspraak. Er is duidelijk minder empirisch-juridisch onderzoek verricht naar de positie van kinderen in de asielpcedure.

De drie rechtsgebieden overziend, wordt zichtbaar dat het empirisch-juridisch onderzoek naar de positie van kinderen in juridische procedures zich in drie thematische onderzoeksrichtingen laat indelen. Deze onderzoeksrichtingen vormen tezamen een stevig corpus aan empirisch-juridisch onderzoek, dat heeft geleid tot toenemende aandacht voor de speciale procespositie van kinderen en de implicaties die dit heeft voor de inrichting van juridische procedures. De drie prominente thema's die hierin aan de orde zijn gekomen, zijn: (1) onderzoek dat zich toespitst op de toegang die kinderen hebben tot het recht, (2) onderzoek dat inzoomt op de rol en positie van het kind in de procedure, en (3) onderzoek dat zich toelegt op de besluitvorming van professionele actoren in juridische procedures.

Uit het overzicht komt naar voren dat empirisch-juridisch onderzoek laat zien dat de rechtspositie van kinderen in het jeugdstrafrecht niet in alle fasen van het proces even sterk is, bijvoorbeeld wanneer het gaat over niet-aangehouden verdachten die worden verhoord door de politie. Ook de procespositie van het kind in civiele procedures is niet optimaal, bijvoorbeeld omdat niet duidelijk is wie er voor zijn belangen opkomt, omdat er gebrek aan kennis bestaat over de mogelijkheden daartoe, en of het kind gehoord zal worden in de procedure en, zo ja, door welke professional. Bovendien lijken assumpties van volwassenen over 'de belasting' van kinderen daarin een grote rol te spelen. Tot slot zijn in het civiele jeugdrecht grote verschillen in de uitvoeringspraktijk geconstateerd ten aanzien van bijstand en horen, wat mogelijk rechtsongelijkheid tot gevolg heeft. In het onderzoek

dat is verricht in de context van het vreemdelingenrecht valt op dat de informatievoorziening aan kinderen, de voorbereiding van kinderen op het gehoor en het horen van kinderen verbeterd kunnen worden om beter aan te kunnen sluiten bij de leeftijd en de ontwikkeling van het kind.

Methodologische reflecties

Kijkend naar het overzicht valt op dat bij weinig onderzoeken sprake is van volledig geïntegreerd empirisch en juridisch onderzoek, waarin zowel de normatief-juridische als de empirische invalshoek door het gehele onderzoek heen (lees: in de vraagstelling, methoden, resultaten en conclusies) naar voren komt. In alle drie de rechtsgebieden zijn studies verricht die eerst en vooral normatief-juridisch van aard zijn, en daarnaast een bescheiden empirische component bevatten (veelal kleinschalig in omvang en met weinig aandacht voor methodologie). Op het gebied van met name het jeugdstrafrecht zijn veel studies vooral empirisch en primair sociaalwetenschappelijk of medisch van aard, met daarbij een beperkt uitgewerkte juridisch-normatieve component.

De meeste empirisch-juridische onderzoeken hebben een kwalitatieve insteek. Vaak is gekozen voor interviews met professionals, ouders en/of kinderen, observaties van rechtszittingen of gehoren, of inhoudelijk dossieronderzoek. Deze benadering is zeer geschikt voor het in kaart brengen van dilemma's en knelpunten die alleen zichtbaar worden als wordt ingezoomd op de praktijk en de actoren bevraagd worden over hoe ze te werk gaan en over de keuzes die ze maken in de praktijk.

Daarnaast valt op dat in verschillende empirisch-juridische onderzoeken zowel minderjarigen als volwassenen deel uitmaken van de onderzoekspopulatie. Uit de analyse van jeugdstrafrechtelijke studies komt naar voren dat zowel jeugdige als volwassen verdachten en/of veroordeelden worden meegenomen in het onderzoek en pas in de analyses onderscheid wordt gemaakt (zie bijv. Verhoeven & Stevens, 2013; Knigge & De Jonge van Ellemeet, 2014). Dit geldt ook voor onderzoeken op het terrein van het vreemdelingenrecht (zie Doornbos, 2006; Wannet & Haagsma, 2019). Daarnaast valt op dat in veel onderzoeken alleen volwassen respondenten bevraagd zijn over de positie van kinderen en niet de kinderen zelf (zie bijv. De Jong-de Kruijf & Van der Zon, 2015; Van Willigen, 2003; Duivenvoorde, 2018; Van den Brink, 2018).

Ten slotte valt op dat empirisch-juridisch onderzoek vaak 'opdracht gestuurd' is, bijvoorbeeld in opdracht van de overheid, en geregeld wordt uitgevoerd door onderzoeksbureaus of maatschappelijke organisaties zoals Unicef, Defence for Children en de Kinderombudsman. Dit kan niet los worden gezien van een van de voornaamste doelen van deze vorm

van onderzoek, namelijk het inzichtelijk maken van wat er in de dagelijkse praktijk van het uitvoeren van de wet gebeurt of juist nagelaten wordt.

Tot besluit

In het algemeen kan geconcludeerd worden dat de laatste 25 jaar steeds meer aandacht is gekomen voor de naleving van kinderrechten in Nederland en dat heeft invloed gehad op de ontwikkeling van de rechtspositie van kinderen in het Nederlandse rechtssysteem. Ook in academisch onderzoek staan kinderrechten meer centraal, met inbegrip van de rechtspositie. Het zou echter goed zijn om een bredere (lees: buiten de klassieke jeugdrechterreinen) en meer verdiepende multidisciplinaire onderzoeksagenda te ontwikkelen waarbinnen ook aandacht is voor het systematisch monitoren van kinderrechtenimplementatie binnen het gehele Koninkrijk der Nederlanden (met inbegrip van Caribisch Nederland). Het zou goed zijn om dit onderzoek telkens te verbinden met internationale ontwikkelingen op het supranationale niveau, met nationale ontwikkelingen en onderzoek in andere landen (door middel van rechtsvergelijking) en met de vijfjaarlijkse rapportagecyclus bij het VN-Comité voor de Rechten van het Kind (zie bijv. Liefwaard, 2013).

In het bijzonder kan empirisch-juridisch onderzoek een belangrijke bijdrage leveren aan het geven van inzicht in hoe de rechtspositie van kinderen vorm krijgt in de praktijk, hoe wetten en rechtsbeginselen worden gepercipieerd en toegepast, en wat de opvattingen van de betrokken professionals en jeugdigen hierover zijn. Dergelijk onderzoek kan ons leren omgaan met het verschil tussen ‘law in the books’ en ‘law in action’. Een van de punten waar empirisch-juridisch onderzoek een belangrijke bijdrage kan leveren, is het blootleggen van in de praktijk opererende *biases* en assumpties die de rechtspositie van kinderen in de praktijk verzwakken (zie bijv. Van den Brink et al., 2017). Knelpunten en onbedoelde effecten van wetgeving in de praktijk kunnen uitstekend zichtbaar worden gemaakt door empirisch onderzoek dat zich richt op de praktijk en de actoren bevraagt over *hoe* ze bijvoorbeeld kinderen betrekken en bejegenen en de keuzes die ze maken in die praktijk. Juist waar het gaat om vaak moeilijk bereikbare kinderen en in kwetsbare levensomstandigheden biedt zorgvuldig kwalitatief onderzoek, hoe kleinschalig ook, een mogelijkheid om hun rechtspositie te onderzoeken en te helpen verbeteren. De inzichten die dergelijke onderzoeken opleveren, stellen de rechtswetenschap in staat om kritisch te reflecteren op de rechtspraktijk, maar ook op de juridische standaarden zoals die zijn vastgelegd in wetten en verdragen.

LITERATUUR

Arts, K. (2014). Twenty-five years of the United Nations Convention on the Rights of the Child: Achievements and challenges. *Netherlands International Law Review*, 61(3), 267-303.

Bahlmann, B.T.M. (2016). *Verplichte (na)zorg voor kwetsbare jongvolwassenen? Onderzoek naar de juridische mogelijkheden voor (verplichte) hulp aan kwetsbare jongvolwassenen na kindbescherming*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Barendregt, C.S., Beerthuisen, M.G.C.J., & Laan, A.M. van der (2018). *De toepassing van het jeugdstrafrecht bij jongvolwassenen in de praktijk: Een procesevaluatie van het adolescentenstrafrecht*. Den Haag: WODC.

Barendsen, A., & Vegter, M. (2017). De rechtspositie van minderjarigen in het strafrecht bezien in het licht van enkele EU-richtlijnen. *Jeugdrecht in de Praktijk*, 48(1), 19-27.

Berchum, K.M. van, & Troost, R.M. (1996). *Het klachtrecht voor jeugdigen in de justitiële rijksinrichtingen: Een onderzoek naar de wettelijke regeling en de praktische uitvoering*. Den Haag: WODC.

Berge, M. ten, Beurs, E. de, Duits, N., & Hoorn, S.P. van der (2009). *Evaluatie indicatiestelling PIJ-maatregel*. Amsterdam: NIFP Jeugd/WODC.

Berger, M., & Kroon, C. van der (2011). *Een 'paar nachtjes' in de cel: Het VN-Kinderrechtenverdrag en het voorarrest van minderjarigen in politiecellen*. Leiden: Defence for Children.

Bijl, B., Eenshuistra, R.M., & Campbell, E.E. (2011). *Straffe invloed: Evaluatie van de gedragsbeïnvloedende maatregel*. Duivendrecht: PI Research.

Blees, L.W., & Brouwers, M. (1996). *Taakstraffen voor minderjarigen: Toepassing en uitvoering opnieuw belicht*. Den Haag: WODC.

Boelrijk, M.N.A. (1997). *Minderjarige delinquenten en het strafrecht: De strafrechtelijke aanpak van minderjarige plegers van seksuele delicten*. Amsterdam: Vrije Universiteit.

Boom, A. ten, Ferwerda, H., & Leiden, I. van (2007). Een pioniersstudie in justitieland: De evaluatie van Halt in een experimentele setting. *Tijdschrift voor Criminologie*, 49(1), 33-44.

Boom, W.H. van, Desmet, P., & Mascini, P. (2018). Empirical legal research: Charting the terrain. In W.H. van Boom, P. Desmet, & P. Mascini (red.), *Empirical legal research in action: Reflections on methods and their applications* (p. 1-22). Cheltenham, VK: Edward Elgar Publishing.

Boon, A., Dorp, M. van, & Boer, S. de (2018). Oververtegenwoordiging van jongeren met een migratieachtergrond in de strafrechtketen. *Tijdschrift voor Criminologie*, 60(3), 268-288.

Breugel, A.M.M. van, & Boendermaker, L. (2000). *Eisen in jeugdzaken: Een inventarisatie van meningen over de Requiereer-richtlijn in kinderkzaken*. Den Haag: WODC.

Brink, Y.N. van den (2012). De onschuld voorbij? Over de toepassing van de voorlopige hechtenis ten aanzien van minderjarige verdachten in Nederland. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 1, 5-11.

Brink, Y.N. van den (2013). Geschorst onder voorwaarden: Meninge van jeugdige verdachten, ouders en jeugdreclasserders. *Delikt & Delinkwent*, 43(4), 270-290.

Brink, Y.N. van den (2018). *Voorlopige hechtenis in het Nederlandse jeugdstrafrecht: Wet en praktijk in het licht van internationale en Europese kinder- en mensenrechten*. Deventer: Wolters Kluwer.

Brink, Y.N. van den, Verkroost, D.S., & Mijnaerends, E.M. (2018). *Evaluatie pilot jongerenrechtbanken – deel 2*. Leiden: Universiteit Leiden.

Brink, Y.N. van den, Wermink, H.T., Bolscher, K.G.A., Leeuwen, C.M.M. van, Bruning, M.R., & Liefwaard, T. (2017). *Voorlopige hechtenis van jeugdigen in uitvoering: Een exploratief kwantitatief onderzoek naar rechterlijke beslissingen en populatiekenmerken*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Bruning, M.R., Jong, M.P. de, Liefwaard, T., Schuyt, P.M., Doek, J.E., & Doreleijers, T.A.H. (2011). *Wegwijs in het jeugdsanctierecht: Onderzoek naar het juridisch kader voor de zwaarste jeugdsancties in theorie en praktijk*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Bruning, M.R., Jong-de Kruijf, M.P. de, & Zon, K.A.M. van der (2011). *Voorstudie Kinderrechtenmonitor*. Leiden: Universiteit Leiden.

Bruning, M.R., Liefwaard, T., Limbeek, M.M.C., & Bahlmann, B.T.M. (2016). *Verplichte (na)zorg voor kwetsbare jongvolwassenen? Onderzoek naar de juridische mogelijkheden voor (verplichte) hulp aan kwetsbare jongvolwassenen na kinderbescherming*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Bruning, M.R., Liefwaard, T., & Volf, L.M.Z. (2004). *Rechten van jeugdigen in justitiële jeugdinrichtingen: Wetsevaluatie Beginselenwet Justitiële Jeugdinrichtingen*. Amsterdam: ACK.

Bruning, M.R., Rap, S.E., Klep, K.F.M., Bouterse, M., Verkroost, D.S., Mesman, J., ... Amoureux C.M. (2017). *Evaluatie Wet Kinderombudsman* (Reeks Evaluatie regelgeving, nr. 41). Den Haag: ZonMw.

Bruning, M.R., Rap, S.E., & Verkroost, D.S. (2016). Participatie van minderjarigen in de vrijwillige jeugdhulp. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 61(11), 250-257.

Bruning, M.R., Smeets, D.J.H., Bolscher, K.G.A., Peper, J.S., & Boer, R. de (2020). *Kind in proces: van communicatie naar effectieve participatie. Het hoorrecht en de procespositie van minderjarigen in familie- en jeugdzaken*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Chin-A-Fat, B.E.S., & Steketee, M.J. (2001a). *Bemiddeling in uitvoering: Evaluatie experimenten scheidings- en omgangsbemiddeling*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Chin-A-Fat, B.E.S., & Steketee, M.J. (2001b). Evaluatie experimenten scheidings- en omgangsbemiddeling. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 11, 296-302.

Couzens, M. (2015). France. In T. Liefwaard & J.E. Doek (Eds.), *Litigating the rights of the child. The UN Convention on the Rights of the Child in domestic and international jurisprudence* (p. 123-139). Dordrecht: Springer.

Defence for Children & Unicef Nederland (2015). *Jaarbericht kinderrechten 2015*. Voorburg/Leiden: Unicef/Defence for Children Nederland.

Dijk-Fleetwood-Bird, K.G.M. van (2017). De onzichtbare handicap van het jeugdstrafrecht. De taalvaardigheden van minderjarige verdachten en de implicaties voor het jeugdstrafrecht. *Delikt & Delinkwent*, 71(10).

Doornbos, N. (2005). On being heard in asylum cases: Evidentiary assessment through asylum interviews. In G. Noll & A. Popovic (Eds.), *Proof and credibility in asylum* (p. 103-122). Leiden: Nijhoff.

Doornbos, N. (2006). *Op verhaal komen: Institutionele communicatie in de asielpcedure*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Doreleijers, Th.A.H. (1995). *Diagnostiek tussen jeugdstrafrecht en hulpverlening*. Arnhem: Gouda Quint.

Duits, N., Brink, W. van den, & Doreleijers, T.A. (2003). Bruikbaarheid nogmaals belicht: De Pro Justitia rapportage van jeugdigen in de ogen van de rapporteurs. *Geestelijke Volksgezondheid*, 58, 104-117.

Duivenvoorde, S. (2018). Het participatierecht van minderjarige vreemdelingen in de Nederlandse asielpcedure. *Journal Vreemdelingenrecht*, 3(19), 1-7.

Emmerik, M.I. van (2005). Toepassing van het Kinderrechtenverdrag in de Nederlandse rechtspraak. *NJCM-Bulletin*, 700-716.

Everwijn, H., Lindenberg, R., Reitsma, J., & Walberg, A. (2011). *Een plicht met zachte hand: Evaluatie van de verschijningsplicht voor ouders bij de kinderrechtster*. Barneveld: Significant.

Forder, C.J. (red.) (2013). *Rechterlijke creativiteit en de rechten van het kind*. Den Haag: Boom Juridische uitgever.

Friele, R.D., Bruning, M.R., Bastiaanssen, I.L.W., Boer, R. de, Bucx, A.J.E.H., Groot, J.F. de, ... Hageraats, R. (2018). *Eerste evaluatie Jeugdwet: Na de transitie nu de transformatie*. Den Haag: ZonMw.

Graaf, J.H. de, Limbeek, M.M.C., Bahadur, N.N., & Meij, N. van der (2013). *De toepassing van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind in de Nederlandse rechtspraak*. Nijmegen: Ars Aequi Libri.

Graaf, J.H. de, Polhuijs, E., Bahadur, N.N., Meij, N. van der, & Schäperkötter, L. (2015). *De toepassing van het Internationaal Verdrag inzake de Rechten van het Kind in de Nederlandse rechtspraak. Deel II*. Amsterdam: Centre for Children's Rights Amsterdam.

Hepping, K.E. (2012). Ouders en de voorgeleiding voor de rechter-commissaris: Discrepanantie tussen wetgeving en praktijk. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 6, 146-152.

Hepping, K.E., & Volkers, B.C. (2014a). De toegankelijkheid van de combizitting voor de jeugdige en zijn ouders. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 36(9), 214-219.

Hepping, K.E., & Volkers, B.C. (2014b). Horen, zwijgen en spreken op de combizitting. *Nederlands Juristenblad*, 3, 178-184.

Hepping, K.E., & Weijers, I. (2011). *Effectieve ouderparticipatie in het jeugdstrafproces: De Utrechtse pilot Versterken Betrokkenheid Ouders*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Herweijer, M.A.C. (2017). In de kinderschoenen: Naar een volwassen benadering van het belang van het kind in het vreemdelingenrecht. *Asiel & Migrantenrecht*, 8, 341-345.

Hoogen, M.H.L. van den, & Montanus, P.J. (2017). Hoe staat het anno 2017 met de informele rechtsingang? *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 11, 286-289.

Jansen, E. (2016). De eigen(aardige) procesbevoegdheid van de minderjarige. *Nederlands Juristenblad*, 30, 2177-2183.

Jong-de Kruijf, M.P. de, & Zon, K.A.M. van der (2015). Hoger beroep tegen een uithuisplaatsingsbeslissing en de rol van de minderjarige. *Trema. Tijdschrift voor de rechterlijke macht*, 298-307.

Kalverboer, M.E., & Winter, H. (2006). Asielgezinnen en kinderrechten. Het belang van het kind en het recht op ontwikkeling in de Nederlandse asielpraktijk. *Journal Vreemdelingenrecht*, 10, 199-208.

Kalverboer, M.E., & Zijlstra, E. (2006). *Kinderen uit asielzoekersgezinnen en het recht op ontwikkeling. Het belang van het kind in het Vreemdelingenrecht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Kalverboer, M.E., Zijlstra, A.E., & Knorth, E.J. (2009). The developmental consequences for asylum-seeking children living with the prospect for five years or more of enforced return to their home country. *European Journal of Migration and Law*, 11, 41-67.

Kempen, M.A.H., & Beijerse, J. uit (2016). De EU-Richtlijn procedurele waarborgen minderjarige verdachten en het Nederlandse jeugdstrafprocesrecht. *Nederlands tijdschrift voor Europees recht*, 7, 230-236.

Kilkelly, U. (2014). The CRC in litigation under the ECHR. In T. Liefwaard & J.E. Doek (Eds.), *Litigating the rights of the child*. Dordrecht: Springer.

Kilkelly, U., & Liefwaard, T. (Eds.) (2019a). *International human rights of children*. Singapore: Springer.

Kilkelly, U., & Liefwaard, T. (2019b). International children's rights: Reflections on a complex, dynamic, and relatively young area of law. In U. Kilkelly & T. Liefwaard (Eds.), *International human rights of children*. Singapore: Springer.

Kinderombudsman (2012a). *De bijzondere curator, een lot uit de loterij? Adviesrapport over waarborging van de stem en de belangen van kinderen in de praktijk*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2012b). *Kinderrechtenmonitor 2012*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2013). *Kinderrechtenmonitor 2013*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2014). *Kinderrechtenmonitor 2014*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2015). *Kinderrechtenmonitor 2015*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2016). *Kinderrechtenmonitor 2016*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Kinderombudsman (2019). *Hoeveel nachtjes nog? Onderzoek naar de politie, eenheid Amsterdam*. Den Haag: De Kinderombudsman.

Klep, K.F.M., Pattyn, V.E., Bruning, M.R., Liefwaard, T., Verkroost, D.S., & Rap, S.E. (2018). De Kinderombudsman op de kaart: Lessen voor de toekomst uit de Evaluatie Wet Kinderombudsman. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 12-18.

Kloosterboer, K. (2009). *Kind in het centrum: Kinderrechten in asielzoekerscentra*. Den Haag: Unicef.

Knigge, G., & Jonge van Ellemeet, C.H. de (2014). *Beschikt en gewogen. Over de naleving van de wet door het openbaar ministerie bij het uitvaardigen van strafbeschikkingen: Een rapport van de procureur-generaal bij de Hoge Raad in het kader van het in art. 122 lid 1 Wet RO bedoelde toezicht*. Den Haag: Raad voor de rechtspraak.

Kok, S. (2015). *Kind en mensenhandel in het vreemdelingenrecht*. Leiden: Universiteit Leiden.

Komen, M., & Schooten, E. van (2009). Ethnic disparities in Dutch juvenile justice. *Journal of Ethnicity in Criminal Justice*, 7(2), 85-106.

Kruissink, M., & Verwers, C. (2001). *Het nieuwe jeugdstrafrecht: Vijf jaar ervaring in de praktijk*. Den Haag: WODC.

Kruissink, M., & Verwers, C. (2002). *Jeugdreclassering in de praktijk*. Den Haag: WODC.

Kruize, P., & Gruter, P. (2016). *Eens een dief, altijd een dief? Een verkenning rond het meten van de effectiviteit van de Verklaring Omtrent het Gedrag*. Den Haag: WODC.

Laan, A.M. van der, & Beerthuizen, M.G.C.J. (2019). Juvenile sanctions for young adults in the Netherlands: A developmental perspective. *European Journal of Criminology*, 00(0) (eerst online 13 juni 2019), p. 1-21.

Laan, A.M. van der, Beerthuizen, M.G.J.C., Barendregt, C.S., & Beijersbergen, K.A. (2016). *Adolescentenstrafrecht: Beleidstheorie en eerste empirische bevindingen*. Den Haag: WODC/Boom criminologie.

Leerkes, A. (2002). *Grensverkenningen: Verslag van een onderzoek naar Halt-afdoeningen bij niet-Haltwaardige feiten*. Amsterdam: Regioplan Onderzoek Advies en Informatie.

Lieber, J.H. (2018). De rechter en de taal van het kind. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 6, 172-179.

Liefaard, T. (2013). De waarde van de rapportageverplichting van Nederland aan het VN-kinderrechtencomité. *NTM/NJCM-Bulletin*, 38(4), 469-481.

Liefaard, T. (2016). Child-friendly justice: Protection and participation of children in the justice system. *Temple Law Review*, 88, 905-927.

Liefwaard, T. (2019). Access to justice for children: Towards a specific research and implementation agenda. *The International Journal of Children's Rights*, 27(2), 195-227.

Liefwaard, T., & Brink, Y.N. van den (2014). Juveniles' right to counsel during police interrogations: An interdisciplinary analysis of a youth-specific approach, with a particular focus on the Netherlands. *Erasmus Law Review*, 4, 206-218.

Liefwaard, T., & Doek, J.E. (2015). Kinderrechten in de rechtspraak: Een internationaal perspectief. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 4, 82-87.

Liefwaard, T., & Kilkelly, U. (2018). Child-friendly justice: Past, present and future. In B. Goldson (Ed.), *Juvenile justice in Europe: Past, present and future* (p. 57-73). Londen/New York: Routledge.

Liefwaard, T., & Rap, S.E. (2018). Hoezo kindvriendelijk? Over 'child-friendly justice' ter bevordering van effectieve participatie van kinderen in juridische procedures en besluitvorming. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 6, 180-186.

Liefwaard, T., Rap, S.E., & Rodrigues, P. (red.) (2020). *Monitoring children's rights in the Netherlands: 30 years of the UN Convention on the Rights of the Child*. Leiden: Leiden University Press.

Limbeek, M.M.C., & Bruning, M.R. (2015). The Netherlands: Two decades of the CRC in Dutch case law. In T. Liefwaard & J.E. Doek (Eds.), *Litigating the rights of the child: The UN Convention on the Rights of the Child in domestic and international jurisprudence* (p. 89-105). Dordrecht: Springer.

Os, C. van (2018). *Best interests of the child assessments for recently arrived refugee children: Behavioural and children's rights perspectives on decision-making in migration law* (Diss. Universiteit van Groningen).

Plaisier, J., Knijnenberg, M., Lenssen, D., Pollaert, H., & Straaten, I. van (2016). *De oplegging en uitvoering van de gedragsbeïnvloedende maatregel voor delinquente jongeren: 531 dossiers (2008 t/m 2013) onder de loep genomen*. Amsterdam: Impact R&D/WODC.

Prop, L.J.C., Laan, A.M. van der, Barendregt, C.S., Beerthuisen, M.G.C.J., & Nieuwenhuizen, Ch. van (2018). *Adolescentenstrafrecht: Kenmerken van de doelgroep, de strafzaken en de tenuitvoerlegging*. Den Haag: WODC.

Pulles, G.J. (2014). *Vijftienvintig jaar IVRK en de Nederlandse rechter*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers.

Quennerstedt, A. (2013). Children's rights research moving into the future: Challenges on the way forward. *International Journal of Children's Rights*, 21(2), 233-247.

Raad voor Strafrechtstoepassing en Jeugdbescherming (RSJ) (2001). *Voorlopige hechtenis – maar dan anders: Verkenning van alternatieven in het kader van schorsing en tenuitvoerlegging* (Advies van 4 juli 2011).

Rap, S.E. (2013). *The participation of juvenile defendants in the youth court: A comparative study of juvenile justice procedures in Europe* (Diss. Universiteit Utrecht). Amsterdam: Pallas Publications.

Rap, S.E. (2015). De praktijk van de OM-afdoening voor minderjarige verdachten. *Jeugdrecht in Praktijk*, 3, 19-24.

Rap, S.E., Bolscher, K.G.A., Verkroost, D.S., & Mijnaerends, E.M. (2017). *Procesevaluatie van de pilot jongerenrechtbanken*. Leiden: Universiteit Leiden.

Rap, S.E., Verkroost, D.S., & Bruning, M.R. (2018). *Kansen en momenten voor participatie in het jeugdhulptraject in de praktijk: Tweede deel van een onderzoek naar de participatie van kinderen in de jeugdhulpverlening*. Leiden: Universiteit Leiden.

Rap, S.E., Verkroost, D.S., & Bruning, M.R. (2019). Children's participation in Dutch youth care practice: An exploratory study into the opportunities for child participation in youth care from professionals' perspective. *Child Care in Practice*, 25(1), 1-14.

Rap, S.E., & Weijers, I. (2011). *De jeugdstrafzitting: een pedagogisch perspectief: De communicatie tussen jeugdrechter en jeugdige verdachte* (Research Memoranda, 7(2)). Den Haag: Sdu uitgevers.

Rap, S.E., & Zlotnik, D. (2018). The right to legal and other appropriate assistance for child suspects and accused. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 26(2), 110-131.

Ruijsendaal, D. (red.) (2002). *De advocaat in jeugdstrafzaken*. Deventer: Kluwer.

Ruitenbergh, G. (2002). *Het internationaal Kinderrechtenverdrag in de Nederlandse rechtspraak*. Amsterdam: SWP.

Schmidt, E.P., Rap, S.E., & Liefwaard, T. (2020). Young adults in the justice system: The interplay between scientific insights, legal reform and implementation in practice in the Netherlands. *Youth Justice* (eerst online 6 januari 2020).

Simon Thomas, M. (2016). *Snel, betekenisvol en zorgvuldig: Een tussenevaluatie van de ZSM-werkwijze*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Skelton, A. (2018). Child justice in South Africa: Application of international instruments in the Constitutional Court. *The International Journal of Children's Rights*, 26(3), 391-422.

Smits, V.M. (2015). *Participatie van het kind bij het ouderschapsplan* (Diss. Tilburg University). Apeldoorn/Antwerpen: Maklu-Uitgevers.

Staatscommissie Herijking Ouderschap (2016). *Kind en ouders in de 21ste eeuw* (rapport). Den Haag: Xerox/OBT.

Steketee, M.J., Overgaag, A.M., & Lünemann, K.D. (2003). *Minderjarigen als procespartij? Een onderzoek naar de bijzondere curator en formele rechtsingang voor minderjarigen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Stevens, L., & Verhoeven, W.J. (2010). Raadsman bij politieverhoor: Invloed van voorafgaande consultatie en aanwezigheid van raadslieden, op de organisatie en wijze van verhoren en de proceshouding van de verdachte. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.

Strik, T., Ullersma, C., & Werner, J. (2012). Nareis: Het onderzoek naar de gezinsband in de praktijk. *Asiel & Migrantenrecht*, 9, 472-480.

Teeuwen, M. (2012). *Verraderlijk gewoon: Licht verstandelijk gehandicapte jongeren, hun wereld en hun plaats in het strafrecht*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Teeuwen, M. (2017). LVB-jongeren in de ZSM-procedure: Over kwetsbaarheid en recidiverisico. In M.P.C. Scheepmaker (red.), *Intelligentie en criminaliteit* (p. 92-105). Den Haag: Boom juridisch.

Triest, A.R. van (2004). Het kinderverhoor in het ressort Den Bosch onder de loep. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 1.

Uzozie, A., & Verkade, M. (2016). *Volg je dromen tot je niet langer kunt leven: Een retrospectief onderzoek onder voormalige alleenstaande minderjarige asielzoekers naar toekomstbeleving*. Stichting Vrienden van SAMAH.

Valenkamp, M., Sondorp, E., & Montfoort, A. van (2017). Pilot bijzondere curator/gedragsdeskundige in de rechtbank Zeeland-West-Brabant, locatie Breda: Het belang van het kind in complexe scheidingen. *Research Memoranda Raad voor de rechtspraak*, 12(1).

Vandenhole, W. (2015a). Belgium: The Convention of the Rights of the Child in Belgian case law. In T. Liefwaard & J.E. Doek (Eds.), *Litigating the rights of the child: The UN Convention on the Rights of the Child in domestic and international jurisprudence* (p. 105-123). Dordrecht: Springer.

Vandenhole, W. (2015b). Children's rights from a legal perspective. In W. Vandenhole, E. Desmet, D. Reynaert, & S. Lembrechts (Eds.), *Routledge handbook of children's rights studies* (p. 27-43). Londen/New York: Routledge

Vanderhallen, M., Jong, A. de, Nelen, H., & Spronken, T. (2014). Rechtsbijstand en de waarde van het verhoor: Een studie naar de te verwachten gevolgen op de verklaringsbereidheid en de opsporing en bewijsvoering in strafzaken van het verlenen van rechtsbijstand voorafgaand en tijdens het verhoor. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Vanderhallen, M., Oosterhout, M. van, & Panzavolta, M. (2016). Interrogating young suspects: Procedural safeguards from an empirical perspective (II). Cambridge/Antwerpen/Portland: Intersentia.

Verberk, S., & Fuhler, K. (2006). *De positionering van de jeugdrechter*. Den Haag: Raad voor de rechtspraak.

Verhoeven, W.-J., & Stevens, L. (2013). *Rechtsbijstand bij politieverhoor: Evaluatie van de Aanwijzing rechtsbijstand politieverhoor in Amsterdam-Amstelland, Groningen, Haaglanden, Limburg-Zuid, Midden- en West-Brabant en Utrecht*. Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

Vermeer, B. (2012). *Strafprocessuele waarborgen tijdens het voorarrest van jeugdigen en hun beleving daarvan*. Antwerpen: Maklu.

VN-Comité inzake de Rechten van het Kind (2003). *General Comment No. 5: General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (arts. 4, 42 and 44, para. 6)*. UN Doc CRC/GC/2003/5.

VN-Comité inzake de Rechten van het Kind (2009). *Concluding observations of the Committee on the Rights of the Child: The Kingdom of the Netherlands* (CRC/C/NLD/CO/3). 30 januari 2009.

VN-Comité inzake de Rechten van het Kind (2015). *Concluding observations of the Committee on the Rights of the Child: The Kingdom of the Netherlands* (CRC/C/NLD/CO/4). 8 juni 2015.

VN-Comité inzake de Rechten van het Kind (2016). *General comment No. 19 on public budgeting for the realization of children's rights (art. 4)*. UN Doc CRC/C/GC/19.

Vocht, D. de, Panzavolta, M., Oosterhout, M. van, & Vanderhallen, M. (red.) (2015). *Interrogating young suspects: Procedural safeguards from a legal perspective*. Cambridge: Intersentia.

Voogd, B.N. (2013). Nachtdetentie als lichtend voorbeeld: Knelpunten bij de alternatieve tenuitvoerlegging van de voorlopige hechtenis bij jeugdigen, *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 6, 172-178.

Wannet, M., & Haagsma, J. (2019). 'Hoe weet u dat?' Geloofwaardigheidsbeoordeling en cultuur in Afghaanse asielzaken. *Asiel & Migrantenrecht*, 2, 48-53.

Weenink, D. (2007). De invloed van etniciteit van jonge verdachten op beslissingen van het Openbaar Ministerie. *Sociologie*, 3, 291-322.

Weenink, D. (2009). Explaining ethnic inequality in the juvenile justice system. An analysis of the outcomes of Dutch prosecutorial decision-making. *British Journal of Criminology*, 49(2), 220-242.

Weerden, D.I. van (2018). Strafrecht te-recht?! De inzet van het jeugdstrafrecht voor de handhaving van de leerplicht in kinderrechtenperspectief. *Tijdschrift voor Familie- en Jeugdrecht*, 3, 73-79.

Weijers, I. (2006). *Jeugdige dader, volwassen straf?* Deventer: Kluwer.

Weijers, I. (2018). *Veelplegers aanpakken: 81 jonge veelplegers 15 jaar gevolgd*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

STEPHANIE RAP, KATRIEN KLEP, YANNICK VAN DEN BRINK, MARIËLLE BRUNING &
TON LIEFAARD

Weijers, I., & Drie, D. van (2014). *Stoppen of volharden: Portretten van jonge veelplegers*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Werkgroep Kind in azc (2014). *'Het is hier in één woord gewoon...stom': Onderzoek naar het welzijn en perspectief van kinderen en jongeren in gezinslocaties*. Den Haag: Werkgroep kind in azc.

Werkgroep Kind in azc (2016). *Zó kan het ook! Aanbevelingen voor een betere situatie van kinderen in asielzoekerscentra*. Den Haag: Werkgroep kind in azc.

Werkgroep Kind in azc/COA/Avance (2018). *Leefomstandigheden van kinderen in asielzoekerscentra en gezinslocaties: Rapportage I: conclusies en aanbevelingen*. Den Haag: Werkgroep kind in azc.

Willigen, L.H.M. van (2003). *Verslag van de quick scan van 'het kind in het asielbeleid' in de praktijk: Een inventarisatie van knelpunten ten aanzien van de waarborging van een zo ongestoord mogelijke ontplooiing en ontwikkeling van kinderen die naar Nederland zijn gekomen om asiel te verkrijgen*. Amsterdam.

Zand-Kurtovic, E. van 't (2017). *Invisible bars: The impact of having a criminal record on young adults' position in the labour market* (Diss. Universiteit Utrecht). Den Haag: Eleven International Publishing.